

ԵՐԵՎԱՆԻ ՏԵՂՄԱՆԻ ՑԱՏՔԻ ՑՈՒՑԱԿԱՀԱՅ

აჯარის კულტურული მემკვიდრეობის დაცვის სააგენტო
CULTURAL HERITAGE PRESERVATION AGENCY OF AJARA

დავით მინდორაშვილი
DAVID MINDORASHVILI

არქეოლოგიური ბათუმის
პეტრა-ციხისძირი

ARCHAEOLOGICAL EXCAVATIONS AT
PETRA-TSIKHISDZIRI

გათუმა 2021 BATUMI

UDC (შაპ) 94(479.22)+902(479.22)+737(479.22)
გ-688

ქობულეთიდან სამხრეთით შვიდი კილომეტრით დაშორებულ ზღვისპირა კლდეზე მდებარე ციხისძირის ციხე მოგზაურთა თუ მეცნიერთა ყურადღების ცენტრში ჯერ კიდევ XIX საუკუნეში მოექცა. ციხის ტერიტორიაზე ბოლო წლებში ჩატარებულმა არქეოლოგიურმა გათხრებმა გამოივლინა სასანტერესო მასალა, რომელმაც სრულიად ახლებურად გააშუქა ციხისძირის და ზოგადად ეგრისის სამეფოს ისტორიის რიგი საკითხები. მნიშვნელოვან სტრატეგიულ ადგილსა აღმართული სიმაგრე აქტიურად იყო ჩაბმული ბიზანტიასა და ირანს შორის ამტყდარ სასტიკ იმში, რომელიც ისტორიაში ცნობილია ეგრისის „დიდი ომიანობის“ სახელით. ამ ომის კვალი ციხის ზოგიერთ ნაგებობაში თვალითალივ არის შემორჩენილი. ნაშრომი ეძღვნება ციხის ტერიტორიაზე 2016-2017 წლებში აჭარის კულტურული მემკვიდრეობის დაცვის სააგენტოს დაფინანსებით ჩატარებული არქეოლოგიური გათხრების შედეგად გამოვლენილი ადრეული შუა საუკუნეების უმნიშვნელოვანესი მასალების პუბლიკაციას. წიგნი განკუთვნილია არქეოლოგების, ისტორიკოსებისა და საერთოდ, ჩვენი ქვეყნის წარსულით დაინტერესებულ მკითხველთა ფართო წრისათვის.

Set on a high seashore rock seven kilometers south of Kobuleti, the fortress of Tsikhisdziri drew attention of explorers and scholars as early as in the 19th century. Archaeological excavations conducted in recent years revealed interesting material that provided totally novel understanding of a number of problems of history of Tsikhisdziri and, in general, the kingdom of Egrisi. Built on a significant strategic location, the fortress was actively involved in the brutal war fought between Byzantium and Iran which was referred to as 'great hostilities'. Some of the structures of the fortress have preserved traces of this war. The work is dedicated to publishing major early medieval materials obtained as a consequence of the archaeological excavations conducted on the territory of the fortress in 2016-2017 with financial support of Cultural Heritage Preservation Agency of Ajara. The publication is intended for archaeologists, historians and for general readers interested in the past of our country.

რედაქტორი: ისტორიის დოქტორი, პროფესორი გიორგი თავამაიშვილი

Editor: Dr. History, Professor **Giorgi Tavamaishvili**

ინგლისური რეზიუმე: ნინო გაბუნია

The summary translated by **Nino Gabunia**

ტექნიკური რედაქტორი: ლაშა ასლანიშვილი

Technical Editor: **Lasha Aslanishvili**

დიზაინი: დალი ჯვარშეიშვილი

Desing: **Dali Jvarsheishvili**

საქართველო
მემკვიდრეობის
დაცვის სამინისტრო

CULTURAL HERITAGE
PRESERVATION AGENCY
OF AJARA

ISBN 978-9941-9738-5-7

თ ა ვ ი

ციხისძირის გესავლის ისტორია

ციხისძირის ციხემ, რომელიც ქობულეთიდან სამხრეთით 7 კილომეტრის დაშორებით, ზღვისპირა მაღალ კლდეზე მდებარეობს, მკვლევართა ყურადღება ჯერ კიდევ XIX ს-ის 80-იანი წლებიდან მიიპყრო და ინტერესი მის მიმართ დღემდე არ განელებულა (ტაბ. I₁₋₄). ეს ინტერესი მნიშვნელოვანწილად განპირობებულია იმითაც, რომ მკვლევართა უმრავლესობა ბიზანტიურ წყაროებში მოხსენიებულ ციხე-ქალაქ პეტრას ციხისძირთან აკავშირებს.¹

ციხისძირის ტერიტორიაზე არქეოლოგიური ნივთების შემთხვევით აღმოჩენებს ხანგრძლივი ისტორია აქვს. 1878 წელს რუსეთ-თურქეთის ომის დამთავრების შემდეგ, გაზიეთში „ივერია“ გამოქვეყნდა ცნობა თურქი ჯარისკაცების მიერ ციხისძირში სანგრების თხრის დროს ძვირფასი ნივთების შემცველი სამარხების აღმოჩენისა და გაძარცვის შესახებ. აღნიშნული ცნობა შესაძლოა რამდენადმე გაზიადებულია, მაგრამ ყურადსალები [ინაიშვილი ნ. 1993: 6].

XIX ს-ის ბოლოს, ციხისძირში ბათუმის ნავსადგურის ჯებირისათვის ქვის მოპოვება წარმოებდა, რაც განადგურებით ემუქრებოდა ძეგლს. არქეოლოგის მოყვარულთა საზოგადოების დაუინებული მოთხოვნით ქვის მოპოვება ციხისძირში შეწყდა [ინაიშვილი ნ. 1993: 6].

XX ს-ის დასაწყისში ციხისძირის სანაპირო ზოლში აგარაკების მშენებლობისას ადგილი ჰქონდა გვიანბრინჯაო-ადრერკინის ხანის ბრინჯაოს ნივთების შემცველი განძების აღმოჩენებს. მათი ნაწილი მუზეუმებში მოხვდა, ნაწილი კი დაკარგულად ითვლება.

1. ვახუშტი ბაგრატიონის ცნობით: ქობულეთის სამხრეთით, „ზღვის კიდეს, არს ციხე ქაჯეთისა, მაგარი, მაღალსა კლდესა ზედა შენი. აქუს გვირაბი-კლდე გამოკუეთილი გზად“ [ქართლის ცხოვრება 1973: 792_{გ.ვ.}]. მკვლევარებს ვახუშტი ბაგრატიონის მიერ მოხსენიებული ქაჯეთის ციხე ციხისძირის ციხედ მიაჩნიათ [ჯანაშია ს. 1949: 39; სიხარულიძე ი. 1962: 25].

მნიშვნელოვანი ისტორიული ინფორმაციის შემცველია ციხისძირის მიდამოებში მიკვლეული ახ. წ. პირველი საუკუნეების დამღიანი აგური, რომელიც საქართველოს ეროვნულ მუზეუმშია დაცული. ინტერესს იწვევს ციხისძირთან ნაპოვნი გვიანანტიკური ხანის ოქროს, ვერცხლისა და ბრინჯაოს ნივთების კოლექცია, რომელიც ერმიტაჟში მოხვდა. ციხისძირის ტერიტორიებიდან ცნობილია ნუმიზმატიკური აღმოჩენებიც. ნუმიზმატიკურ მონაპოვარში გვხვდება მონეტები, ანტიკური ხანიდან მოყოლებული, გვიანდელი შუა საუკუნეების ჩათვლით [ინაიშვილი ნ. 1993: 6-7].

1934 წელს ციხისძირში მცირე მასშტაბის არქეოლოგიური გათხრები ჩაატარა ს. ჯანაშიამ. გათხრების შედეგები იმავე წლის ოქტომბერში მოხსენდა თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის რუსთაველის სახელობის ინსტიტუტს — „შედეგები პირველი არქეოლოგიური ექსპედიციისა პეტრა-ციხისძირში“ [ჯანაშია ს. 1949: 44]. განათხარი მასალის შენახვის ადგილი უცნობია.

1953 წელს ნ. ხოშტარიას ხელმძღვანელობით ციხისძირში ჩატარდა დაზვერვითი არქეოლოგიური სამუშაოები. მიღებული შედეგები წაკითხულ იქნა მოხსენებად ივ. ჯავახიშვილის სახელობის ისტორიის ინსტიტუტის მეოთხე სამეცნიერო სესიაზე [ხოშტარია ნ. 1953: 17]. 1962 წელს მანვე გამოაქვეყნა ნაშრომი — „ციხისძირი ახალი წელთაღრიცხვის პირველ საუკუნეებში“, რომელიც ძირითადად მიეძღვნა ციხის მიდამოებში გასული საუკუნის დასაწყისში აღმოჩენილი და ერმიტაჟში დაცული, ზემოთ უკვე ნახსენები გვიანანტიკური ხანის არტეფაქტების პუბლიკაციას. 1953 წელს ციხისძირის არქეოლოგიური დაზვერვების შედეგების შესახებ ამ ნაშრომში ავტორს თითქმის არაფერი უწერია [ხოშტარია ნ. 1962].

1962-1965 წლებში საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის ივ. ჯავახიშვილის სახელობის ისტორიის, არქეოლოგიისა და ეთნოგრაფიის ინსტიტუტის და ბათუმის სამეცნიერო-კვლევითი ინსტიტუტის გაერთიანებული არქეოლოგიური ექსპედიცია (ხელმძღ. ა. ინაიშვილი) გათხრებს აწარმოებდა ციხისძირის ციხის ტერიტორიაზე. გათხრების შედეგად დადგინდა, რომ ციხე-სიმაგრის ნაშთები განლაგებული იყო ორ ბორცვზე (ტაბ. XXX). ჩრდილოეთის შედარებით დიდ, მაღალ ბორცვზე მდებარე სა-

Յորդիոցի կապում և սուբյեմա դա մու մուգնու շատերու նացեծոնքի մոինելլ ոյնա ծոխանքուր ներուղութիւն նպարութիւն արայրութիւն մուսենութիւն պուե-քալայ քետրաս ցութագութագ (դաձ. I, 4). ցութագութիւն որմացու կը դուռ- ծութ դակազմուրեցուլու ուղա մու մաս սամերեւու մուցեար ծորութիւն ալմարու կոմպան (դաձ. II-IV, XXX). ցութագութիւն ցատեարա: կարութիւն, VI և-ու ածան, ցուստերնա-սանցութիւն. յմնութեալուանց ալմոհինագ յնդա հաւառալու X և-ու դարձաթու յըլլուսու յըլլու VI և-ու դատարութեցուլու դուդու սամնազուա- նո ծածուլուց ցամուլենա (դաձ. XXX). տացու մերու, ծածուլուց յըլլու մուցու- լու ոյնա կուդա յըրու նացեծու, րոմելու յուժու ժայռու յըլլու յըլլուսու նա- մու յնդա ուղու [օնականութիւն ա. 1974: 118-153].

շատերու մոմդունարութիւն ացրեւու ցուեսենու սամերեւ ծորութիւն, սագաւ ալմոհինդա կոմպան նամերեւ. ցուե-սոմացրու սամերեւու դա հրդու- լուրու ծորութիւն դամակազմուրեցուլու թուլու որմաց կը դուռ- վուլունդա դասավուրեւ կը դուռ- ծութիւն արսեցուլու կարութիւն դա կարութիւն մուշեն- ծուլու կոմպան (դաձ. XXX). ամրոցագ, ծորութիւն ացեցուլու ցուե-սոմացրու դա սասոմացրու կը դուռ- ծութիւն մուցնու արսեցուլու նացեծութիւն մուցուլու արտա մուր մոինելլ ոյնա քետրաս մուգնու այսու պուլուսագ, սամնազուանո ծածու- լու քա - քետրաս սակատեւ դրու դամրագ, եռու տայու յալայ, մատու ածրու, արսեցուլու ցուես հրդուլուրու թուլու [օնականութիւն ա. 1973: 33-34; 1974: 102-118; օնականութիւն 6. 1993: 5-14].

յալայ քետրաս ցուեսենու մուգնութիւն արսեցուլու նամուսակլար- ծութիւն սատութեալթիւ յնդա ալմուցենեցուլու յու, րոմլութիւն յըլլու գուան- ծութիւն ադրերկունու, ադրեանքուրու, յլունուսիւրու դա գուանանքուրու- րու-ադրե յուա սասունեցու եանու յուլութիւն ունեած [օնականութիւն ա. 1973; 1974: 149-152].

1983-1988 նույն ծատումու 6. ծերմենութիւն սակելու սամեցնու- րու-յուլութիւն ունեած յըլլութիւն յըլլութիւն ամացնութիւն (ելումդ. դ. եակագութիւն) ցուեսենու արյեու յըլլութիւն ցատերու ցանակլա. սամութեալու ամյերագ մոմդունարութիւն ցուես հրդուլուրու թուլու պուրա դա ծութ- ծութիւն տրութուրութիւն, սագաւ մուցուլու արտա ածրու, քետրաս նայալայ ուղա յամենեցուլու. ալնութեալու տրութուրութիւն յըլլու սաներց մեյրնութիւն. չեր

კიდევ 1966 წელს აქ ნაწილობრივ გაითხარა პაზილიკის ნაშთები, სადაც აღმოჩნდა: მარმარილოს დეტალები, ქვის კაპიტელისა და მოზაიკის ფრაგ-მენტები.

1983-1988 წლებში წარმოებული გათხრებისას აღმოჩენილი მასალები თარიღდება წინარე ანტიკური ხანიდან (გარკვეული წყვეტილებით) ვი-დრე ადრეული შუა საუკუნეების ჩათვლით. 1983 წელს სანერგეს სამხრეთ ნაწილში აღმოჩნდა გვიანანტიკური ხანის აბანოები. იმავე წელს სანერგეს სამხრეთ-აღმოსავლეთ მონაკვეთში მიკვლეულ იქნა და 1983-1987 წლებ-ში ითხრებოდა ადრეანტიკური-ელინისტური ხანის ვრცელი სამაროვანი. სამაროვანი სამხრეთიდან ჩრდილოეთისკენ ვრცელდება და ძველი დიუ-ნის ზოლს გასდევს. დიუნებში გამოვლენილი სამსხვერპლოს ნაშთები ჩაჭრილი იყო ადრეანტიკური და ელინისტური ხანის სამარხებით. საკუ-თრივ ელინისტური ხანის სამარხები ნაწილობრივ იყო დაზიანებული ახ. წ. IV ს-ში სამაროვანზე გამართული ნაგებობით. ადრეანტიკური და ელინი-სტური ხანის სამაროვნის დასავლეთ პერიფერიაზე გაითხარა 14 გვიანან-ტიკური-ადრეული შუა საუკუნეების ხანის სამარხი. სანერგის ცენტრა-ლურ ნაწილში შესწავლილ იქნა დიდი ზომის (600 m^2) IV-V სს-ის სხვადასხვა ფუნქციის მქონე საზოგადოებრივი ნაგებობის ნაშთები [ინაიშვილი ნ. 1993: 42-43].

სანერგის ტერიტორიაზე ჩატარებული არქეოლოგიური გათხრების შედეგად დადგინდა შემდეგი სტრატიგრაფიული სურათი: უძველესი ფენა წინაანტიკური ხანისაა და იგი უკავშირდება დიუნურ სადგომებს, რომ-ლებიც ძვ. წ. VIII-VI სს-ით თარიღდება. მომდევნო პერიოდი ადრეანტიკუ-რი-ელინისტური ხანის სამაროვნით არის წარმოდგენილი და ქრონოლო-გიურად ძვ. წ. V ს. — ძვ. წ. II-I სს-ში ექცევა. მომდევნო პერიოდი IV-VI სს-ის არქიტექტურული ძეგლებით (აბანოები), კულტურული ფენებითა და სა-მარხებითაა წარმოდგენილი. სამარხები ზოგადად III-VI სს-ის ქრონოლო-გიურ ჩარჩოებში ექცევა. მათი უმრავლესობა IV-V სს-ს განეკუთვნება.

ციხისძირში და მის მიდამოებში მიკვლეული გვიანანტიკური და ადრეული შუა საუკუნეების არქეოლოგიური ძეგლები შეისწავლა ნ. ინაიშვილმა, რომელმაც აღნიშნულ ძეგლებს მონოგრაფიული გა-მოკვლევა მიუძღვნა [ინაიშვილი ნ. 1993: 43-44]. 1962-1966 წლებში

ციხისძირში და ბობოყვათში აღმოჩენილი ადრეული შუა საუკუნეების მინის არტეფაქტები სამეცნიერო მიმოქცევაში ლ. ჩხაიძემ შემოიტანა [ჩხაიძე ლ. 1978: 59-66].

2016-2017 წლებში აჭარის კულტურული მემკვიდრეობის დაცვის სააგენტოს დაფინანსებით, ციხისძირში განხორციელდა სარესტავრაციო-საკონსერვაციო სამუშაოები, რასაც წინ უძლოდა ციხის რამდენიმე უბანზე ჩატარებული არქეოლოგიური კვლევა-ძიება. პროექტის არქეოლოგიურ ნაწილს ხელმძღვანელობდა ციხისძირის ცნობილი მკვლევარი ნინო ინაიშვილი, ექსპედიციას - წინამდებარე ნაშრომის ავტორი.²

ნაშრომი ეხება ციხის (აკროპოლისის) სამხრეთ ნაწილში №5 კოშკში აღმოჩენილ უაღრესად საინტერესო მასალას, რომელიც ძალზე მნიშვნელოვანია პეტრა-ციხისძირის იგივეობისა და ეგრისის „დიდი ომიანობის“ არაერთი საკითხის გასარკვევად. გათხრების წინასწარული შედეგები გამოქვეყნდა ივ. ჯავახიშვილის სახელობის ისტორიისა და ეთნოლოგიის ინსტიტუტის ჟურნალში - „ქრონიკი“ (№1) [მინდორაშვილი დ. 2020: 204-234].

ციხის სამხრეთ ნაწილში, იქ სადაც ზღუდის ორმაგი კედლებია აღმართული, არქეოლოგიური გათხრები ჯერ კიდევ 1962-1966 წლებში ჩატარდა. აკროპოლისის სამხრეთი და ჩრდილოეთი ბორცვების დამაკავშირებელი ზღუდის ორმაგ კედლებთან გამოვლინდა დასავლეთ კედელში არსებული კარიბჭე და კარიბჭეზე დასავლეთიდან (ზღვის მხრიდან) მიშენებული სწორკუთხა გეგმის კოშკი (ტაბ. XXX). ამავე მიდამოებში აღმოჩნდა მიწისქვეშა წყარო. ძეგლის გამთხრელის აზრით, შესაძლოა, ეს იყო პროკოპი კესარიელის თხზულებაში ნახსენები პეტრას საიდუმლო წყარო, რომელიც თავის დროზე ოსტატურად ჰქონდათ შენიდბული ციხეში გამაგრებულ ირანელებს [გეორგიკა 1965: 179-180; ინაიშვილი ა. 1974: 129-130]. მაშინ, ზღუდის ორმაგი კედლები შესწავლილ იქნა ციხის სამხრეთ ფერდამდე ანუ იქამდე, საიდანაც იწყება მკვეთრი აღმართი ციტადელის ზედა ნაწილისაკენ (ტაბ. II, IV).

2. ექსპედიციაში მონაწილეობდნენ: გ. ლალიაშვილი (2016 წ.), გ. გოგოლაძე, ნ. რეზესიძე (2017 წ.) (არქეოლოგები); თ. ასაბაშვილი (2016-2017 წე.) (არქიტექტორი). ექსპედიციის მიერ მიკვლეული არტეფაქტები ინახება ბათუმის არქეოლოგიურ მუზეუმში.

2016 წლამდე ეს ადგილი დაფარული იყო ნანგრევების დიდი მასით. აღნიშნულ წელს ამ მიდამოებში გაიწმინდა ორმაგი ზღუდის აღმოსავალეთი კედლის ჩრდილოეთი ნაწილი (ტაბ. IV₂). ჩატარებული სამუშაოების შედეგად, მთლიანად გამოჩენდა კედლის ხუთი კამაროვანი თახჩა, რომლებიც მანამდე ნაწილობრივ ან მთლიანად იყო მიწით დაფარული (ტაბ. III₁, XXXII₄). კედლის სამხრეთ მონაკვეთზე არსებული თახჩები თავის დროზე „ქულბაქების“ — სავაჭრო ფარდულების გასამართავ ნიშებად მიიჩნიეს (ტაბ. XXXII₄) [ინაიშვილი ა. 1974: 128].

ამავე უბანზე სამუშაოები მიმდინარეობდა ორმაგი ზღუდის დასავალეთ კედელთანაც, სადაც დიდი რაოდენობით იყო კონცენტრირებული ზღუდის კედლისა და კოშკის ნანგრევები (ტაბ. II₂, IV₂). 2016 წელს ამ ადგილის ნანგრევებისაგან სრულად გაწმენდა ვერ მოესწრო, ამიტომ სამუშაოები მომდევნო წლისთვის გადაიდო.

თ ა ვ ი ॥

მახუთა კოშკის გათხრები

2017 წელს აკროპოლისის ჩრდილოეთი და სამხრეთი ბორცვების და-მაკავშირებელ კედლებს შორის არსებული ტერიტორიის ნანგრევებისა-გან სრულად განმენდის შემდეგ, ამ ადგილას აღმოჩნდა ადრეული შუა საუკუნეების კოშკი, რომელიც აღმოსავლეთი მხრიდან მიშენებული იყო ორმაგი ზღუდის დასავლეთ კედელზე (ტაბ. II, IV, V, XXX). ნანგრევების მოცულობის მიხედვით, კოშკი სამი თუ არა ორსართულიანი მაინც უნდა ყოფილიყო. ციხის გენგეგმაზე დღემდე მხოლოდ ოთხი კოშკი იყო აღნი-შნული. 2017 წელს შესწავლილი მანამდე უცნობი კოშკი რიგით მეხუთეა. ამდენად, ის დაინომრა როგორც — კოშკი №5 (ტაბ. XXX).

კოშკი გეგმით კვადრატულია ($4,10 \times 3,80$ მ) (ტაბ. VI₁, VII₂, XXXI₁). ნა-გებობის სამხრეთი კედელი მასიურია. მისი შემორჩენილი სიმაღლე 2,50 მ-ია, სიგრძე — 6 მ (ტაბ. V-VI). კედლის ცოკოლის სიმაღლე 1,50 მ-ია, სისქე — 1,40 მ. ცოკოლზე დაუშენებიათ უფრო ვიწრო — 1-1,10 მ სი-სქის კედელი (ტაბ. VI₁₋₂, VII₁).

აღმოსავლეთი კედლის სიგრძე 7,50 მ-ია, სისქე — 1,20 მ. შემორჩენი-ლია 2,50 მ სიმაღლეზე (ტაბ. IX₁₋₂, XI₁). ცოკოლის არსებობა აღმოსავლეთ კედელზეც შეიმჩნევა.

ჩრდილოეთი კედლის სიგრძე 5 მ-ია, სისქე — 1,40 მ. შემორჩენილია 1,80 მ სიმაღლეზე (ტაბ. X₁₋₂). სხვებთან შედარებით, ის კარგადაა დაცული. სამივე კედელი ნაგებია დიდი, საშუალო და მცირე ზომის ქვებით კირ-სნარზე.

კოშკს აგურებით ამოყვანილი 1 მ სიგანის შესასვლელი აქვს ზღუდის დასავლეთ კედელში,³ რომელზეც ის იყო მიშენებული. აგურების წყობა 1,20 მ სიმაღლეზეა შემორჩენილი. კარის ზედა ნაწილი თაღოვანი იყო თუ

3. ზღუდის კედლის სისქე 1,40 მ-ია. მისი სიმაღლე ზოგიერთ ადგილას 12 მ-ს აღნევს (ტაბ. II₁₋₂).

სწორკუთხა, ძნელი სათქმელია (ტაბ. XI₂, XXXI₁₋₂). კართან, ზღუდის კედლის სამხრეთ ნაწილში, ურდულის გასაყრელი ოთხკუთხა ნიშია (სიგრძე 2,70 მ, სიგანე 18 სმ, სიმაღლე 24 სმ).

კოშკის ჩრდილოეთ ნაწილში, პირველი სართულის მიწატკეპნილი იატაკის დონეზე გამოვლინდა კერა, რომელიც წარმოადგენდა პირქვე დამხობილი დერგის ზედა ნაწილს (ტაბ. VIII₂). კერასა და კოშკის ჩრდილოეთ კედელს შორის, იატაკის დონეზე გაიწმინდა ორი სწორკუთხა აგური (ტაბ. VIII₁). შენობა გადახურული ყოფილა ბრტყელი კრამიტით. გათხრებისას მათი არაერთი ნიმუში აღმოჩნდა (ტაბ. XIX_{20-24,29,31}).

კოშკი და ზღუდის დასავლეთი კედელი ერთდროულად ყოფილა აშენებული. ზღუდის კედელში თავიდანვე იყო გათვალისწინებული კოშკის კარი და მისი საკმაოდ ღრმა — 2,70 მ სიგრძის საურდულე ნიში, რომელიც იმდენად ოსტატურადაა გამოყვანილი, რომ შეუძლებელია, ის კედლის აშენების შემდეგ გაეკეთებინათ.

საყურადღებოა, რომ ერთდროული მშენებლობის მიუხედავად, სასიმაგრო კედელსა და კოშკის კედლებს შორის გადაბმა არ არის. კოშკის კედლები უბრალოდ მიშენებულია (მიდგმულია) ზღუდეზე. ამით დაცულია ბერძნული ციხე-სიმაგრეების მშენებლობის ერთ-ერთი ძირითადი პრინციპი — ქვის წყობებით არ ყოფილიყო გადაბმული ორი ან რამდენიმე შენობა (ამ შემთხვევაში ზღუდის კედელი და კოშკი), რათა მტრის მიერ საბრძოლო მანქანებისა თუ სხვა საშუალებების გამოყენებისას ერთი ნაგებობის დანგრევას არ გამოეწვია მეორის განადგურებაც [Winter F. 1971: 167]. საფორტიფიკაციო ნაგებობათა მშენებლობის ეს პრინციპი ჩვენში ჯერ კიდევ ელინისტურ ხანაში გამოიყენებოდა (ვანი) [გამყრელიძე გ. და სხვ. 2005: 105]. მშენებლობის ანალოგიური წესი ნებელდის თავდაცვით ნაგებობებზეც გვხვდება [Воронов Ю., Бгажба О. 1985: 56]. რელიეფის მკვეთრი დახრილობის გამო, კოშკის სამხრეთი და ჩრდილოეთი კედლების საძირკვლის დონეებს შორის სხვაობა 2,30 მ-ია (ტაბ. XXXI₂).

კოშკში გამოვლინდა ძლიერი ხანძრისა და ნგრევის კვალი, რაც გამოწვეული ყოფილა საომარი მოქმედებებით (ტაბ. XI₁). ნაგებობის მთელი ფართობი სავსე იყო კედლების ნანგრევებით. მთლიანად იყო დამწვარი პირველი სართული, სადაც ჩამოყრილა სართულშუა გადახურვის ძელები.

ნგრევისა და ხანძრის შედეგად კოშკის სამხრეთი კედელი 0,40-0,45 მ-ით მოწყვეტილა ზღუდეს, რომელზეც ის იყო მიშენებული და სამხრეთით 1-1,20 მ-ით გადაწოლილა (ტაბ. VI₂, IX₂, XXXI₁₋₂). აღნიშნული კედლის მხოლოდ მცირე ნაწილიდა შერჩენილა ზღუდეზე (ტაბ. XII₁₋₂). კედლის გადაწოლის შედეგად, გრუნტსა და კედელს შორის დაახლოებით 1,70 მ სიღრმეზე და 1,60 მ სიგანეზე გაჩენილა თავისუფალი სივრცე, რომელიც შევსებულა ნახანძრალი არტეფაქტებით (ტაბ. XXXI₂). განსაკუთრებით ძლიერ დაზიანებულა აღმოსავლეთი კედელი, რომელიც საძირკვლიანად გადაწოლილა და შუაზე გახეთქილა (ტაბ. XI₁, XXXI₁). ზღუდეს არის მოცილებული კოშკის ჩრდილოეთი კედელიც და მათ შორის თავისუფალი სივრცეა დარჩენილი. თუმცა, კედლის ვერტიკალობა არაა დარღვეული (ტაბ. X, XII₂, XXXI₂).

ადრეულ შუა საუკუნეებში ციხე-სიმაგრეებზე შეტევისას კედლების ნგრევის სხვადასხვა ხერხებთან ერთად მოალყები ხშირად იყენებდნენ ისეთ ხერხს, როგორიცაა კედლის ძირის გამოთხრა, იქ მძლავრი ცეცხლის გაჩაღება და ასეთი ქმედებით მისი ჩამოშლა. არაა გამორიცხული, რომ ციხისძირის №5 კოშკზე იერიშისას, მომხდურმა ციხე-სიმაგრეთა ნგრევის სწორედ ეს ხერხი გამოიყენა. ამგვარი ვარაუდის საფუძველს გვაძლევს კოშკის აღმოსავლეთი კედლის სავალალო მდგომარეობა.⁴

არქეოლოგიური მასალის უდიდესი ნაწილი კოშკის სამხრეთი და აღმოსავლეთი კედლების გადაწოლის შემდეგ, კედლებსა და გრუნტს შორის შექმნილ თავისუფალ არეებში მოხვედრილა. ნახანძრალი ფენის სიმძლავრემ აღნიშნულ სივრცეებში 1,90 მ-ს მიაღწია.

გაირკვა, რომ კოშკის მცველებს არა თუ ვერ მოუხერხებიათ ნაგებობიდან ნივთების გატანა, არამედ კოშკიდან თვითონაც ვერ გასულან და ხანძარსა და ნგრევაში მოყოლილან. ყოველ შემთხვევაში, თუ ყველა არა, კოშკის მცველთაგან ზოგიერთი მაინც ადგილზე დაღუპულა. ამაზე მეტყ-

4. ბრძოლის ეს ხერხი ადრეულ შუა საუკუნეებში კარგად იყო ცნობილი. პროკოპი კესარიელი ამგვარად აღწერდა ორანელების მიერ პეტრას ციხე-ქალაქზე შეტევის ერთ-ერთ ეპიზოდს: „სპარსელებმა რომ მინაში მალულად გვირაბი გაიყვანეს, ერთ-ერთი კოშკის ქვეშ აღმოჩნდნენ; იქიდან გამოალაგეს მრავალი ქვა და მათ ადგილას შეშები ჩააწყვეს, რომელთაც ცოტა ხნის შემდეგ ცეცხლი ნაუკიდეს. ალი რომ თანდათან ზევით იწევდა, ქვების ძალა შეარყა, მთელი კოშკიც შეანძრია და უეცრად ძირს დაანარცხა“ [გეორგია 1965: 86]. მართალია, ციხისძირის №5 კოშკზე იერიშის მიმტანები ამ შემთხვევაში ბიზანტიიელები იყვნენ (დაწვრილებით იხ. ქვემოთ), მაგრამ ამას არსებითი მნიშვნელობა არა აქვს. ბრძოლის ამგვარ ხერხს ბერძნებიც წარმატებით იყენებდნენ.

ველებს ნაგებობის სხვადასხვა ნაწილში მიკვლეული ადამიანთა დამწვარ-დანახშირებული ძვლების ფრაგმენტები. კოშკის განსაკუთრებული სისასტიკით განადგურების შემდეგ, ამ ადგილის გაწმენდა და მისი ხელახლი გამოყენება არავის უცდია.

კოშკში მიკვლეული მრავალფეროვანი და მრავალფეროვანი არტეფაქტები საინტერესო და მნიშვნელოვანი ინფორმაციის შემცველია, როგორც საკუთრივ ადრეული შუა საუკუნეების ციხისძირის ისტორიისათვის, ისე ზოგადად ეგრისის სამეფოს იმ უაღრესად რთული პერიოდისათვის, რომელიც სამეცნიერო ლიტერატურამი ცნობილია, როგორც „დიდი ომიანობა“ ეგრისში.

Յ Ա Յ Ո III

ՅՐԹԱՅԻՍ ԱԽԵԿԱՆԱԿԱՆ ՑՈՒՑԱՆ

§ 1. ԿԵՐԱԺՈՎԱ. Կոմիտ մրացալրութեռքանո գանատեարո կյուրամուկուդան ալսանունազուա վազարուս էուրագմենտո, ռոմելսապ էուր վազմոտ Շեմուսպան բա րելուցուրո գալլուզանո սարգուլո (Քած. XIV₆). Ճաճելու- ծուո մսցազու որնամենտուու Շեմուլո կյուրքուլո մրացլաձա ալմոհենո- լո Ենքելուու չուեթո [Վորոնու Յ., Եղանու Օ. 1985: Քած. 31-40]. Մսցազու որնամենտու մյուն վազարուս էուր-պալուս օրագմենտո ցնունուու նոյելա- վազու Խ-Խ₁₄₇₁].

Տացուսո ցուրմուո գամորհելուա յըտո գուգու կյուրքուլո, ռոմելուս մա- սույր էուր Ցեմունան Շեմուսպան բա ժարտու լարու. պալո ճաճալուա. մերեն Շեմուլուա կոնցենտրուլո րելուցուրո ხանցենու սարգուլուո. մեարչու Շե- մորհենուու օվալուրցանուզպատուանո պարուս կացլո (Քած. XIV₂). Մսցազու ցուրմա-մուսպանուու կյուրքուլո ալմոհենուու վայտաւու Խ-Խ₁ և ալուա կյուլուրուլ յենամու [լանհիազա ո. 2015: Սյուր. 134].

Կոմիտ հիրճուու կյուրքու գամուլուն գյուրա, ռոմելու նարմու- ճական անու պարունուն նախուն նախուն. կյուրքու էուր մասույրուա, պալո ճաճալու, մերեն գանուրու. տուս մոհալուու գամունարո (Քած. VIII₁₋₂, XIV₃). Կյուրուս ցաւարժու ալմոհեն մեուրու գուգու կյուրքու նափեենու, ծրուցու էուրուտա և սենուրու գանուտ. մուսո ցունյէւու ծռումու գարկազուլու ար արուս (Քած. XIV₁).

Կոտենենու մրացալրութեռքան նափեենու գամուրհեզա մոնրդուու կյուրքուլո, ռոմելուս պարուս Շեմուլուա մոկլու նափեենուու (Քած. XIV₄). Րամ- ճանաճմու մսցազու որնամենտու մյուն կոտենու ցաւազեն զարգունու Խ-Խ₁₄₋₅₈₉].

Ճաճարհեն կոտենեն տուումուս յըտնաուրու ցուրմա այցա. ուսուն եասուա- ճենու շամունուու էուրուտ, ճաճալու պալուու գամոիւրու մուլուու. պալու

სადაზედაპირიანია (ტაბ. XIV₅, XV₇₋₁₇). ამგვარი ფორმა დამახასიათებელია ეგრისის ადრეული შუა საუკუნეების განათხარი ძეგლებიდან მომდინარე ქოთნებისათვის. მსგავსი ფორმის ქოთნები აღმოჩენილია: საკუთრივ ციხისძირის გათხრებისას [ინაიშვილი ნ. 1981: 133; 1993: ტაბ. XXV₁₋₅]. ამგვარი ჭურჭელი არაერთია ცნობილი ვარდციხიდან [ჯაფარიძე ვ. 1989: 87-88, ტაბ. XVII₂, XVIII₁], ნოქალაქევიდან [ლომიტაშვილი 2014: 43, ტაბ. XXII], წებელდის ციხიდან [Воронов Ю., Бгажба О. 1985: ტაბ. 69-70] და სხვ.

კოშკი ლუთერიის ერთი ნიმუშია აღმოჩენილი. მას აქვს განიერი პირი და მკვეთრად დაქანებული კალთები (ტაბ. XV₁₈). ლუთერიები ფართოდაა გავრცელებული ადრეული შუა საუკუნეების ძეგლებზე. მსგავსი ფორმის ჭურჭელი ცნობილია: ციხისძირიდან [ინაიშვილი ნ. 1981: 133; 1993: 58], ნოქალაქევიდან [ლეკვინაძე В., ხვედელიძე Л. 1981: 137; ლომიტაშვილი დ. 2014: 39-40], ვარდციხიდან [ჯაფარიძე ვ. 1989: 83-84], წებელდის ციხიდან [Воронов Ю., Бгажба О. 1985: ტაბ. 60-62] და სხვ.

სუფრის ჭურჭელში გამოირჩევა ტუჩიანი დოქი დაბალი ფართო ყელით (ტაბ. XV₃). დაახლოებით მსგავსი ფორმის ჭურჭელი აღმოჩენილია წებელდის ციხეზე [Воронов Ю., Бгажба О. 1985: ტაბ. 81]. დოქების სხვა ნიმუშები მრგვალპირიანია. აქვთ სხვადასხვა სიმაღლის ვიწრო ყელი. ერთ მათგანს ყელზე შემოუყვება რელიეფური სარტყელი (ტაბ. XV_{1-2,4-6}). მსგავსი ფორმის დოქები კარგადაა ცნობილი ისტორიული ეგრისის IV-VI სს-ის განათხარი ძეგლებიდან. ისინი აღმოჩენილია: ციხისძირში [ინაიშვილი ნ. 1981: სურ. 6; 1993: ტაბ. XXIV₄], ნოქალაქევში [ლეკვინაძე В., ხვედელიძე Л. 1981: 134; ლომიტაშვილი დ. 2014: 47, ტაბ. XXV, XXVI], ვარდციხეში [ჯაფარიძე ვ. 1989: ტაბ. XIV, XV], წებელდის ციხეზე [Воронов Ю., Бгажба О. 1985: ტაბ. 56₁₋₇].

კერამიკის უმრავლესობა ამფორების ნატეხებია. მათში რამდენიმე ტიპი გამოიყოფა. ვიწროყელიანი ამფორების ყურები შემკულია ასიმეტრიული ქედებით (ტაბ. XVI₁). ანალოგიური ამფორები ციხისძირში ადრეცაა აღმოჩენილი [ინაიშვილი ნ. 1993: 55, ტაბ. XX₁]. გონიო-აფსაროსი-დან მომდინარე ამგვარი ამფორები სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს ადრეული შუა საუკუნეების ამფორებისათვის შემუშავებული კლასიფიკაციის III ტიპშია გაერთიანებული [ხალვაში მ. 2002: 46]. მსგავსი ამფორები

ცნობილია: ფოთიდან [გამყრელიძე გ. 1987: 111-112, სურ. 11], წებელდის ციხიდან [Воронов Ю., Бражба О. 1985: ტაბ. 27₁₋₁₅], ბიჭვინთიდან [ბერძენიშვილი ქ., ფუთურიძე რ. 1975: 273], ნოქალაქევიდან [ლექვინაძე ა. 1987: 241], ვარდციხიდან [ჯაფარიძე ვ. 1989: 61-62, ტაბ. IX₆₋₇] და სხვ. ამგვარი ამფორები IV ს-ში ჩნდება და არსებობას განაგრძობს VI ს-ის ბოლომდე [ხალვაში მ. 2002: 47].

ამფორების შემდეგი ტიპი წარმოდგენილია მოჩალისფროდ გამომწვარი ნატეხებით, რომლებიც მთლიანად გოფრირებულია (ტაბ. XVIII₁). გონიო-აფსაროსში აღმოჩენილი ანალოგიური ამფორები სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს ამფორების კლასიფიკაციაში VI ტიპად გამოიყოფა და ისინი სინოპურ ნაწარმადაა მიჩნეული [ხალვაში მ. 2002: 51, სურ. 43]. ამგვარი ამფორები ცნობილია: ფოთიდან [გამყრელიძე გ. 1987: 111, სურ. 10], ნოქალაქევიდან, ქერსონესიდან, ტანაისიდან და სხვ. [ხალვაში მ. 2002: 52. ლიტ. იხ. იქვე]. ფიქრობენ, რომ ამ ტიპის ამფორები ჩნდება IV ს-ის ბოლოს და VI ს-ის ბოლომდე განაგრძობენ არსებობას [ხალვაში მ. 2002: 52].

ცალკე ტიპად გამოიყოფა წელშეზნექილი ყავისფერკეციანი ამფორები, რომლებიც კერამიკული ტარის ყველაზე მრავალრიცხოვანი ნიმუშებითაა წარმოდგენილი (ტაბ. XVI_{3,5,7,9}, XVII₁₋₈, XVIII₂, XIX_{2,3,8,18}). მათ ნაწილს ეტყობა ძლიერი ცეცხლის კვალი. IV-VI სს-ით დათარიღებული წელშეზნექილი ამფორები ციხისძირში ადრეც არაერთი იყო აღმოჩენილი [ინაიშვილი ნ. 1981: 127; 1993: 54]. მსგავსი ჭურჭელი ფართოდაა წარმოდგენილი აღმოსავლეთ, ჩრდილოეთ და დასავლეთ შავიზღვისპირეთის თანადროულ ძეგლებზე და გაცილებით სჭარბობენ კერამიკული ტარის სხვა სახეს. V-VI სს-ს მიაკუთვნებენ გონიო-აფსაროსში აღმოჩენილ ამგვარ ამფორებს [ხალვაში მ. 2002: 20-21]. ანალოგიური ამფორები მრავალრიცხოვანია ბიჭვინთის განათხარ კერამიკაში [ბერძენიშვილი ქ., ფუთურიძე რ. 1975: 277]. IV-VI სს-ით თარიღდება მსგავსი ამფორები ვარდციხიდან [ჯაფარიძე ვ. 1989: 56]. წელშეზნექილი ამფორები კარგადაა ცნობილი ნოქალაქევიდანაც [Леквинадзе В., Хведелиძე Л. 1981: 131; ლომიტაშვილი დ. 2014: 38]. ქუთაისში აღმოჩენილი წელშეზნექილი ამფორების მრავალრიცხოვანი ნიმუშები დათარიღებულია V ს-ის ბოლო მეოთხედითა და VII ს-ის დასაწყისით [ლანჩავა ო. 2015: 213]. წელშეზნექილი ამფორები დიდი რაოდენობითაა

մոյզլեպակ օստորությունու ցըրուու հրճուռո-ժասավլետ գյուղուռուածուց: Ենքութիւն վարդու գուրեթիւ ճա ազեաթետու ագրությունու կուա սանութենուեթու սեագաճասեա սամարովանչե Բօրոնու ՅՕ., Եբաջնա Օ. 1985: Գաձ. 29₁₋₂, 30; Ղունա Մ. 1978: 66-67]. սամերետ-ժասավլետ սայարտացուու ամուռուեթու կլասուուկացուու, ամցարու ժայրէպակ ամուռուեթու VII գուաթու շրուուաճաճա ճա մուրուտաճաճ VI Ս-ու տարուճաճաճա [Խալուա՛ն մ. 2002: 20-21, և յու. 34].

Տամայուեթու կերամիկու նօմութեանու ալսանունավու սենորկյուտեա զու-
լու կանուսացու նանածարաւ ուրացմենու, բումելու կամպի շեմտեզեզուտա
մութուցուու ու (Գաձ. XIX₂₅). ամցարու զուլուեթու ցամուունուեթու անանուեթու.
մուսու սամուալուեթու, կագելասա ճա շելուսունուու մուրու օյմենուեթու տարուսու-
յալու արյ ցերելու քայրու մուրուանուու սատզու. անալոցու նուտեթու վունու-
սկու ագրուքա ալմուհենուու լու ինամպու 6. 1993: 49, Գաձ. XV₃]. մեցավու
արգեցայտուեթու կանոնաւուու: ցոնու-աժուսարուու նանակու պամանուամու
2004: 50, և յու. 19; մոնուրամպուու դ., մամուլամպ մ. 2009: 31, Գաձ. XI₄], ծոյ-
չունուու աջուկու գ. 1977: 223-224] ճա սեպ.

Կոմպու ցատերեթուու մութու ինդեթու ծորուու կրամուտու նա-
թութիւ (Գաձ. XIX_{20-24,29,31}). կրամուտու սէյլուուցու նու. սրուաճ արյ շրուո
մատցանո ար շեմուրհենու ար, րաց անելու կարգուայտուեթու նումեթու ճա-
ցենաս. կրամուտու նուուաճ ան մոիսալու ուրուու ցամումնարու. սույնուու,
կոմպու կրամուտու ուրու ճաթու կանուսուու 1962-1965 նութու հագուարու-
թու ցատերեթուու հանս, րոմ ագրությունու կուա սանութենուեթու նացեթուու,
մատ մուրու կոմպու ծորուու կրամուտու պոտուու ցաթու կամանությունու լու ինամ-
պու ա. 1974: 125, 147].

ցանատեա մասալամպ ռամունում ացուրու. ուրու սենորկյուտեա ացուրու
(30x20x6 սմ) ալմուհենու օադակու ֆոնութիւ, կարու ցայրացու. ռամունում անա-
լոցու ացուրու սանութու կերամիկ ուրու հազարանուու (Գաձ. VIII₁). սանութու-
րեթու կոմպու նանցարեցուեթու ալմուհենուու ցատու մութու ացուրու նաթութիւ
(Տակու 8 սմ). ացուրու նութու գյուղու շուրուուրուու ժարութագուացու գյուղու գյուղու-
թու ացուրու սանութու կամպու կամպու (Գաձ. XIX₃₀). ացուրու ցանուու ալմությունու
կուա սանութենուեթու նացեթու գամուունու թագուացու անանուեթու մշենու ժունու-
սաս, թունու կամպու գյուղու պամպու գյուղու գյուղու ու պամպու նանուու
ացուրու ացուրու պամպու գյուղու գյուղու ացուրու գյուղու գյուղու գյուղու
պամպու պամպու պամպու պամպու պամպու պամպու պամպու պամպու պամպու

კოშკი გამოვლინდა თიხის მილის ნატეხებიც. მათი კედლის სისქე 1,6-2 სმ-მდე მერყეობს (ტაბ. XIX₂₆₋₂₈). თიხის მილები ციხისძირში ადრეც იყო აღმოჩენილი — აბანოში და მის მიმდებარე ტერიტორიაზე [ინაიშვილი ა. 1974: 142].

კოშკის ნანგრევებში მიკვლეულია ორი საინტერესო არტეფაქტი: ოთხკუთხა მოყვანილობის თიხის გუნდაში (5,5x4,5x6 სმ; 5,5x4,5x5 სმ) ჩას-მულია თითო ბრტყელი სწორკუთხა ქვა — მოზაიკის კენჭი (ტაბ. XIX₁₉). ჩანს, მოზაიკის ეს კენჭები ამკობდა ციხის რომელიდაც ნაგებობის იატაკს. მოზაიკის კენჭები კოშკის ნანგრევებში შემთხვევითაა მოხვედრილი.

* * *

§ 2. ლითონის ნივთები. კოშკის განათხარი მასალიდან დიდ ინტერესს ლითონის მრავალრიცხოვანი არტეფაქტი იწვევს.⁵ მათი უმრავლესობა სა-ბრძოლო იარაღია. თავდაცვითი ხასიათის შეიარაღებიდან აღსანიშნავია კოშკის სამ სხვადასხვა ადგილას დამწვარი და თითქმის წიდად ქცეული მოზრდილი გუნდების სახით აღმოჩენილი ჯაჭვის პერანგები (ტაბ. XXI₁₋₃).

ჯაჭვის პერანგები ჩვენში უკვე ახ. წ. I ს-დან გვხვდება. მხედველობაში გვაქვს დედოფლის გორის სასახლის №7 ოთახის იატაკზე მიკვლეული პერანგის ფრაგმენტი, რომელიც საქართველოს ტერიტორიაზე დღემდე ცნობილ ამგვარ ნივთებს შორის ჯერჯერობით ყველაზე ადრეულია [გა-გოშიძე ი. 2004: 131]. I-II სს-ის ჯაჭვის პერანგის ნიმუშები აღმოჩენილია თაგილონში [ამირანაშვილი ა. 1935: 37, 41]. კლდეეთში მიკვლეულია ბრინჯაოს რგოლებისაგან დამზადებული პერანგის ნაწილები, რომელიც ასევე I-II სს-ს განეკუთვნება [ლომთათიძე გ. 1957: 13]. ამავე პერიოდის ჯაჭვის პერანგის ფრაგმენტი აღმოჩნდა სოფ. ლიას ერთ-ერთ სამარხში [წითლანაძე ლ. 1973: 67].

ციხისძირის ჯაჭვის პერანგების თანადროულ და ყველაზე ახლო პარალელებს შორის პირველ რიგში უნდა დავასახელოთ ამავე ძეგლზე გასული

5. ციხისძირის რკინის ნივთების გაწმენდა-გამაგრება განახორციელეს საქართველოს ეროვნული მუზეუმის რესტავრაცია-კონსერვაციის კვლევითი ინსტიტუტის პირველადი დამუშავების ლაბორატორიის თანამშრომლებმა: თ. ფარჯანაძემ, ნ. თავართქილაძემ, მ. მჭედლიშვილმა.

საუკუნის 60-იან წლებში მიკვლეული ჯაჭვის პერანგის ნაშთები [ინაიშვილი ა. 1974: 145]. ჯაჭვის პერანგის ნაწილები რკინის მუზარადთან ერთად გამოვლენილია ნოქალაქევის გათხრებისას [ზაქარაია პ. 1981: 97-98]. ჯაჭვის პერანგის ნაშთებია აღმოჩენილი ურბნისის ნაქალაქარზე „დამწვარ ნაგებობაში“, რომელიც V ს-ის მიწურულით ან VI ს-ის დასაწყისით არის დათარილებული [ჭილაშვილი ლ. 1964: 94, 97, სურ. 41]. წებელდის ციხეზე მიკვლეულ ჯაჭვის პერანგის ფრაგმენტებს VI ს-ს მიაკუთვნებენ [ვირონის იუ. ბერიძე გ. 1985: 84, ტაბ. 92₃₅, 94₁₆₋₁₉].⁶

ბეგთარის რკინის ფირფიტები აღმოჩნდა კოშკის აღმოსავლეთი კედლის ძირში, ცეცხლში დამწვარი მოზრდილი მასის სახით (ტაბ. XXII₁). ბეგთარის რამდენიმე ფირფიტა კოშკის სხვა ადგილებშიც გამოვლინდა. თუმცა, შეიძლება ითქვას, რომ ყველა ისინი ერთი ბეგთარის ნაწილებია.

ბეგთარის დამწვარი მასიდან მოხერხდა რამდენიმე შედარებით კარგად შემორჩენილი ფირფიტის გამორჩევა, რომელთაც აქვთ მრგვალი და მოგრძო ნახვრეტები (ტაბ. XXII_{2,4}). გახვრეტილი ნიმუშების გარდა, ბეგთარის დამწვარ მასაში გვხვდება მოგრძო გაუხვრეტავი ფირფიტებიც, რომელთა ერთ ბოლოზე რკინისავე ღეროა შემოკრული (ტაბ. XXII₃). ფირფიტები ერთმანეთთან ტყავის თასმებით უნდა ყოფილიყო დაკავშირებული, თუმცა მათი კვალი აღარაა შემორჩენილი.

ჩვენში სპილენძის ფირფიტებისაგან შედგენილი უძველესი აბჯრის ნაწილები ცნობილია თრიალეთის ადრეული ბრინჯაოს ხანის (ძვ. ნ. III ათასწლეულის დასასრული) ყორდანიდან. აბჯრის ამ სახეობამ შემდგომში განვითარების დიდი გზა განვლო [გაგოშიძე ი. 2004: 130-131; ანჩაბაძე ი. 2016: 126-136].

კოშკი მიკვლეული ბეგთარის ფირფიტები ფორმა-მოყვანილობით ყველაზე ახლო დგას წებელდის ციხეზე აღმოჩენილ ბეგთარის ფირფიტებთან, რომლებიც სხვა მასობრივ არქეოლოგიურ მასალასთან ერთად, ზოგადად VI-VIII სს-ით თარიღდება [ვირონის იუ., ბერიძე გ. 1985: 84, ტაბ. 92₁₈₋₂₆, 94_{1-15,20-28}, 95₁].

6. ჯაჭვის პერანგი საქართველოში გამოყენებული იყო მთელი შუა საუკუნეების მანძილზე. ის აღმოჩენილია ზურტაკეტის ერთ-ერთ სამარხში, რომელიც ბიზანტიური ოქროს მონეტის მიხედვით, თარიღდება XI ს-ით. ჯაჭვის პერანგის ფრაგმენტები მიკვლეულია დმანისის ნაქალაქარის XII-XIII სს-ის კულტურულ ფენაში (დმ 2739) [იხ. ჭილაშვილი ლ. 1964: 96]. საქართველოს მთიანეთში ჯაჭვის პერანგს XIX ს-მდე იყენებდნენ [ჩოლოყაშვილი კ. 1956: 281-302].

კოშკში გამოვლინდა სამი ფარი, უფრო სწორედ, ფარების რკინის უმბონები. მათგან ორი სრულადაა შემორჩენილი, ერთი ნაკლულია. ნახევარსფერული მოყვანილობის უმბონს ცენტრში აქვს რკინის ღერაკი. ძირზე შემოუყვება ბრტყელი კიდე, რომელზეც სამანქვლე ნახვრეტებია. ზოგიერთ ნახვრეტში მანქვლების ფრაგმენტებია შემორჩენილი. უმბონების სიმაღლე 7-7,5 სმ-ია, ქვედა ნაწილის დიამეტრი — 16,5-17,5 სმ (ტაბ. XXIII₁₋₃). სამივე უმბონი ნაგებობის სამხრეთ-დასავლეთ კუთხეში აღმოჩნდა.

როგორი ფორმა-მოყვანილობის იყო საკუთრივ ფარი — ნრიული, ოვალური, ოთხკუთხა თუ სხვა — ძნელი სათქმელია. მართალია, უმბონები ნრიულია, მაგრამ ეს არ ნიშნავს ფარების ნრიულობასასაც. რაც შეეხება მასალას, ფარები უნდა ყოფილიყო ხის, რომელზეც ტყავი იყო გადაკრული.

ფარის უმბონები ჩვენში აღმოჩენილია ისტორიული ეგრისის ჩრდილო-დასავლეთ ტერიტორიაზე — ე. წ. „ნებელდური კულტურის“ ძეგლებზე [ტრაპშ მ. 1971: 153-156, ტაბ. III₄, V₄, VI₂, XI₂, XXI₂, XXX₁₀; გუნბა მ. 1978: ტაბ. XII₃, XXXVII₆]. ყველა ამ უმბონს აქვს ერთი ფორმა — მათი ზედა ნაწილი კონუსურია, წანვეტებული და ამ მხრივ ისინი მნიშვნელოვნად განსხვავდებიან ციხისძირის ნახევარსფერული უმბონებისაგან. ციხისძირის უმბონები თავისი ფორმით უფრო ადრეულ, ნახევარნრიული მოყვანილობის უმბონებთან (მოდინახე, რგანი, ჟინვალი) ამჟღავნებენ სიახლოვეს [ნადირაძე ჯ. 1975: ტაბ. XX₉; ბრაგვაძე ზ. 2000: 111, სურ. 78; ჩიხლაძე ვ. 2015: 182]. ანალოგიური ფორმის უმბონები ადრეული შუა საუკუნეების დასავლეთ ეკროპის განათხარ ძეგლებზეც გვხვდება [ბერულავა ნ. 2009: 169].

საინტერესოა რკინის მოგრძო, ბრტყელი ფირფიტა. მისი ფართო, ცენტრალური ნაწილის კიდეები გადმონეულია და პირები ერთმანეთთან ახლოს მიტანილი. ნივთზე შემორჩენილია სამანქვლე ნახვრეტები და ერთი მანქვალი (ტაბ. XXIII₇). არტეფაქტი ძალზე წააგავს შუა საუკუნეებში საკმაოდ ფართოდ გავრცელებულ ფირფიტებს, რომლებიც ფარის უმბონებს ზემოდან ჯვარედინად ეკვროდა. ასეთივე ფირფიტები ფარის ზედა-პირს ნრიულადაც შემოუყვებოდა [შდრ. გორელიკ მ. 2017: 287, სურ. 15₃₋₁₁]. ციხისძირის ანალოგიური ფირფიტაც შეიძლება ფარის ნაწილი იყოს.

რკინის მუზარადი დაზიანებულია. აკლია ზედა ნაწილი და ერთ ადგილას გახსნილია. კიდეზე შემოუყვება ბრინჯაოს სარტყელი, რომელზეც შემორჩენილია კოპები და რგოლები. რგოლებიდან მხოლოდ ერთია მთელი. დანარჩენები მუზარადის კიდეზეა მიჭეჭყილი. რგოლები ზარადის — კისრის დამცავი ჯაჭვის ქსოვილის მისამაგრებელი უნდა ყოფილიყო. მუზარადის დიამეტრი 25 სმ-ია, შემორჩენილი სიმაღლე — 12 სმ (ტაბ. XXIV₁). ნაკლულობის მიუხედავად, შეიძლება ითქვას, რომ მუზარადი მთლიანჭე-დილია და ამასთან, არა აქეს არც სათვალე ჭრილები და არც საცხვირე.

გამოთქმულია მოსაზრება, რომ ლითონის ერთი მთლიანი ნაჭრისაგან გაკეთებული მუზარადის ტექნოლოგია რომის იმპერიის დაცემის შემდეგ ახ. წ. 500 წლისთვის დაიკარგა, რამაც შემდგომში განაპირობა სეგმენტური მუზარადების ფართო გავრცელება [წურწუმია მ. 2013: 47. ლიტ. იხ. იქვე]. ციხისძირის მუზარადის მიხედვით თუ ვიმსჯელებთ, მთლიანჭედილი მუზარადების დამზადების ტექნოლოგია VI ს-ის შუა ხანებისთვისაც ჯერ კიდევ არ ჩანს დავიწყებული.

მუზარადზე საუბრისას უნდა გავიხსენოთ, რომ XX ს-ის 60-იან წლებში ციხისძირის აპანოს გათხრებისას, „ყვითელმიწა ნიადაგში გამოვლინდა რკინის ჯაჭვ-მუზარადის ძლიერ დაზიანებული ნაშთი და მის გვერდით რკინისავე მუზარადის ზედა ნაწილი ... ანალოგიური ნივთის ნაშთი ამ უბანზე ამავე ფენაში სხვაც აღმოჩნდა“. ყვითელმიწა ფენის ქვეშ გაიწმინდა დამწვარ-დანახშირებული შრე, რომელიც ხანძრის კვალის შთაბეჭდილებას ტოვებდა [ინაიშვილი ა. 1974: 145]. ეს საყურადღებო ცნობა, №5 კოშკის დამწვარ-დანახშირებულ მასალებთან ერთად, თვალნათლივ მეტყველებს იმ სასტიკ ბრძოლაზე, რომელიც VI ს-ის 50-იან წლებში გამართულა ციხისძირისათვის. ფრაგმენტულობის გამო, რთულია გასულ საუკუნეში აღმოჩენილი მუზარადის ფორმის ნარმოდგენა. თუმცა, ამ შემთხვევაში ისიც მნიშვნელოვანია, რომ ციხისძირში მუზარადი ადრეც იყო მიკვლეული.

საბრძოლო იარაღში რკინის ერთი სატევარი და სამი მახვილია. სატევარი მოკლეა (შემორჩენილი სიგრძე 13,5 სმ), ოვალური პირით და ნაკლებად ნამახვილებული წვერით. იარაღს შუაში არ დაუყვება ქედი ან ლარი (ტაბ. XXVII₈). აკლია ტარი, რომელიც ხის უნდა ყოფილიყო.

Տամո մաեցոլուգան յրտո ցալքորլեսոլու, որո — որքորլեսոլո. ցալքորլեսոլ մաեցոլս դարչի Շերհենոլո այշս մանժվլուս կազալո. դարուգան პորչի ցածասվլա կուտեռանուա. մաեցոլուս Տօգրդյ 80,5 Տմ-ու (դաձ. XXV₁).

Ցալքորլեսոլո մաեցոլուս անալոցցեծո կարցագաա ցնոծուլո հրճո-լո-դասավլետ յըրուսուս — այսանցուտուս Տամարովնեծուգան. մեցուլունութիւն ցայշս ածցուրանայդան մոմդունարյ մաեցոլո, րոմելուց մ. տրագութիւնուս մոյր արա յըցուանցու V Տ-ուտ արուս դատարուլունուլո [Տրապիշ Մ. 1971: 144]. Ցալքոր-լեսոլո մաեցոլո ալմոհենոլուս ացրետու այսանհիաս Տամարովանչի յընա 1978: 77]. մեցացսո յարալո ցավրուլունուլո V-VI ՏՏ-ուս հրճուլուտ կազասու-ուս մեցուլունուլո [Կովալևսկայ Բ. 1981: 178, Տպ. 62₄₄].

Որքորլեսոլո մաեցոլուս (Տօգրդյ 90,5 Տմ) նայլուլ դարչի Շեմորհի-նուլուս մանժվալո. դարուգան პորչի ցածասվլա կուտեռանուա. նուրու նայլու-ծագաա նախութիւնուլո դա ովալուրո մոյզանուլունուսա. մաեցոլուս ենս դարու յոնդա Ֆյոնուդա. յարալու Տանդրուս դրուս մասնու մծույր Տագնուս, Տազարայդուդ մելուս դապեմուս ցամո դեյտորմուրունուլու (դաձ. XXV₂).

Մյորյ մաեցոլուս Շերհենուլո այշս դարուս մցուրյ նանուլո. ուս ուորմուտ տուումուս յմորյ թէմուտ ալնուրուլ յարալս, տոյմբա մասնու րամցենամց մոյլու դա մնունուլունադ դա թուանցունուլո. յարալուս Շեմորհի-նուլու Տօգր-դյ 77 Տմ-ու (դաձ. XXV₃).

Կոենսենուրուս որքորլեսոլո մաեցուլուս մեցացսո, րոցորու րամցե-նամց ագրուլո, ուս տանագրուլո դա մոցուանո նոմունու, արայրուու ցնոծուլո մտելուս ալմուսավլետու. ցանսայուտունուտ դամակասուատունու ուսոնո յուանուս ագրուլո Շոյա Տայունունուս մագրուուրո յուլուրուսատ-ցուս [Գանյու Ա. 2014: 45. լուգ. ու. ոյշու].

Մեցացսո որքորլեսոլո մաեցուլու ցակացու հրճուլո-դասավլետ յըրուսուս դերուգորուանչի: այսանհիանո, ահանգարանո դա տարուլուց մասնու Տրապիշ Մ. 1971: 144-145; յնա 1978: 76. լուգ. ու. ոյշու]. V-VI ՏՏ-ուս որքորլեսոլո մաեցուլու Շեմուեցուտ ալմոհենդա Տակուս կուսուս Տամարովանչի դա Տոյ. անտանու [Վորոնու Յ. և ու. 1990: 28-29]. աեալու Ելուտալրուցուս դա-

საწყისით დათარიღებული რკინის ორპირლესილი მახვილები, რომლებიც დანგრეული სამარხებიდან უნდა მომდინარეობდნენ, ცნობილია ჩხოროწყუდანაც [Хощария Н. 1941: 81, ტაბ. VII₁₋₂]. V ს-ს მიეკუთვნება მსგავსი მახვილი სოფ. ბრუტის (ოსეთი) №2 ყორლანიდან [Габуев А. 2014: 45, სურ. 4].

ზოგადად ორპირლესილი მახვილები ყოველთვის რამდენადმე უფრო გრძელია, ვიდრე ცალპირლესილი ნიმუშები. ასეთივე სურათი გვაქვს კოშკში აღმოჩენილი მახვილების მიხედვითაც. დროთა განმავლობაში ორპირლესილი მახვილებიდან განვითარებული ცალპირლესილი მახვილები ყველგან თანდათან გაპატონებულ მდგომარეობას იკავებენ შეიარაღებაში. ციხისძირის მასალების მიხედვით ისე ჩანს, რომ VI ს-ის შუა ხანებისათვის ორივე ტიპის მახვილები ჯერ კიდევ თანაარსებობენ.

კოშკში სხვადასხვა ტიპის შვიდი შუბისპირი აღმოჩნდა (ტაბ. XXVI₁₋₇). I ტიპში ერთიანდება განივკვეთში ოთხკუთხა პირის მქონე ორი ხიმტისებრი შუბისპირი. ერთი მათგანი სრულადაა შემორჩენილი. აქეს მრგვალგანივკვეთიანი მოგრძო მასრა. შუბისპირის სიგრძე 20 სმ-ია (ტაბ. XXVI₁₋₂). ოთხნახნაგა შუბისპირები აღმოჩენილია აფხაზეთში: აბგიძრახუს, ახიაცარახუს, აუახუმახუს სამაროვნებზე [Трапиш М. 1971: 150, ტაბ. VIII₂, XXXIV₁₀]. ანალოგიური შუბისპირები ცნობილია აგრეთვე ჩრდილოეთ კავკასიის ადრეული შუა საუკუნეების ძეგლებიდან [Дзаттиаты Р. 2014: ტაბ. 171₅₂; Дзаттиаты и др. 2018: სურ. 141].

II ტიპს მიეკუთვნება დაბალქედიანი, შეზნექილი ფრთების მქონე შუბისპირი, მრგვალგანივკვეთიანი გრძელი და გახსნილი მასრით, რომელსაც ბოლოში აქვს სამანჭვლე ნახვრეტი. შუბისპირის სიგრძე 28 სმ-ია (ტაბ. XXVI₃). მსგავსი ფორმის შუბისპირები ცნობილია აფხაზეთის ტერიტორიაზე მდებარე სამაროვნებიდან: ლარი [Воронов Ю. 1969: 62, ტაბ. XXXVIII₃₈; 1975: სურ. 29₁₁], აბგიძრახუ [Трапиш М. 1971: 150, ტაბ. XXV₈], აფიანჩა [Гунба М. 1978: ტაბ. XVII₃], „აბრამოვის გორა“, „ბერინის გორა“ და სხვ. [Воронов Ю. и др. 1990: 25, სურ. 18₈, 24,]. მსგავსი შუბისპირები აღმოჩენილია ჩრდილოეთ კავკასიის VI ს-ის სამაროვნებზეც [Ковалевская В. 1981: 178, სურ. 62₄₀].

III ტიპის შუბი ხასიათდება მოგრძო, ვიწრო პირითა და შემაღლებული ქედით. გახსნილი მასრის ბოლოში შემორჩენილია მანჭვალი. შუბისპირის სიგრძე 32,5 სმ-ია (ტაბ. XXVI₄). ანალოგიური შუბისპირები ისტორიული ეგრისის ტერიტორიაზე არაერთია ცნობილი. ისინი გვხვდება: ციხისძირის სამაროვანზე [ინაიშვილი ნ. 1993: 83, ტაბ. XXXII₆], ფიჭვნარში [კახიძე ა. და სხვ. 2000: 78], ნოქალაქევში [ლომიტაშვილი დ. 2014: ტაბ. XII₂], ბიჭვინთაში [ლორთქიფანიძე გ. 1991: ტაბ. XIII₁], აგრეთვე შაპკას [Воронов Ю. 1975: სურ. 29₅], ალრახუს, აბგიძრახუს, აფიანჩას [Трапиш М. 1971: 150; Гунба М. 1978: ტაბ. V₅, XII₆, XVII₄, XXV₅, XXVII₃, XXVIII₄, XXXIII₅], „აბრამოვის გორის“ სამაროვნებზე და სხვ. [Воронов Ю. и др. 1990: 25, სურ. 16₁₀].

IV ტიპში ერთიანდება დაბალი ქედის მქონე ორი შუბისპირი, ფრთების ბოლოში მცირე შვერილებით. აქვთ ფართო, ქვემოთ მკვეთრად გაგანიერებული მასრები. ერთ მათგანს მასრის ბოლოს შემოუყვება რგოლი. შუბისპირის სიგრძე 25,5 სმ-ია (ტაბ. XXVI₅). მეორე შუბისპირი ნაკლულია (ტაბ. XXVI₆).

V ტიპს მიეკუთვნება შუბისპირი დაბალი ქედითა და მოკლე ფრთებით. გრძელ ღეროზე შემოუყვება სარტყელი. შუბისპირის სიგრძე 28 სმ-ია (ტაბ. XXVI₇). შუბისპირების რაოდენობის მიხედვით, კოშკის მცველების რაოდენობა შვიდი მებრძოლით შეიძლება განისაზღვროს.

კოშკის სხვადასხვა ნაწილში გამოვლინდა რკინის 13 ისრისპირი. ერთ ისრისპირს აქვს ოთხკუთხაგანივეტიანი პირი და მნიშვნელოვნად დაგრძელებული ყუნწი (ტაბ. XXVI₂₀). დანარჩენები სხვადასხვა ზომისა და ფორმა-მოყვანილობის სამფრთიანი ყუნწიანი ისრისპირებია (ტაბ. XXVI₈₋₁₉). სამფრთიანი ისრისპირები ფართოდაა გავრცელებული ადრეული შუა საუკუნეების მთელს კავკასიაში. ციხისძირის სამფრთიანი ისრისპირების თანადროული ანალოგები აღმოჩენილია: მცხეთაში [აფხაზავა ნ. 1979: ტაბ. XXIII_{31,33}, XXX₄₁; აფაქიძე ა. და სხვ. 2001: 26, ტაბ. IV₁₋₃], ურბნისში [ჭილაშვილი ლ. 1964: 124, სურ. 55₁₋₈]. ისტორიული ეგრისის ტერიტორიაზე ისინი გვხვდება: ნოქალაქევში [ლეკვინაძე ვ., ხვედელიძე ლ. 1981: 144; ლომიტაშვილი დ. 2014: 61], ვარდციხეში [ჯაფარიძე ვ. 1989: 108, ტაბ. XXX₂], ბიჭვინთაში [ლორთქიფანიძე გ. 1991: ტაბ. XIII₂], ნებელდის ციხეზე [Воронов Ю., Бгажба О. 1985: ტაბ. 93_{10-14, 16-23}], აბგიძრახუს, ახიაცარახუს

[Տրափի Մ. 1971: 151, Գրադ. XI₁₀₋₁₆, XXXI_{22,23}], Շաքշաս Սամարկովանից [Վորոնով Յ. 1975: Սյուր. 30] და Տեղ. Սամցորտուանո օսրուսպուրեծո ասեզը մրազլագա ալմո-հենոլո և մեթուու, աջերթաոչանուսա დա հիրդոլուր կազասուս աֆրեցլո Շուա Սայունեցեծու գանատեար ցեցլեծից [Կաֆադարյան Կ. 1952: 161, Սյուր. 142; Աւլանով Գ. 1955: 68; Կովալևսկայա Վ. 1981: Սյուր. 62₈].

Մուսրուս ալժուրցուլուաստան յնդա ուսու դակազմուրեծուլո ծրոնչառս Տագարա Տենորյուտեա նուտո, րոմելից յստրազագա մուրուրեծուլո մոցր-ժո կայչո (Գրադ. XXVII₄). Անալոցուրո արգեցաէթեծո կարցա գա ցնոծուլո հիրդոլուր կազասուս աֆրեցլո Շուա Սայունեցեծու գանատեար ցեցլեծու-դա დա մատ կապարժեծու նանուլագ մուրեցեբ [Դզատիատի Պ. 2014: Գրադ. 22₁₁, 76₆₃, 80₁₃₁, 95₁₅, 102₅, 155₄₆, 182₇, 199₉, 228₄₀; Դզատիատի և առ. 2018: Սյուր. 1₂₆₋₂₇].

Կոմյժո Ռյոնուս յեշսո ցուլու մուրուրեցլո (Գրադ. XXIV₂₋₇). Ցորմեծուս մուեցատ, մատշո ոտես գրուստու. I Գրուստու ցուլու մրցալ Տագարա նախորդութիւ գարցա նշեմորհենուլու մանժուլուս տացո. յեշս նայլեծ գամոսա-եցլո դաձալո ჩայուհիսեծրո յստա, ոգնազ մուերուլո զոնցրո գրանո დա րամց-նագմե ասոմեթրուլո პորո (Գրադ. XXIV₂).

II Գրուստու ხասուատցեծ մրցալու Տագարա նախորդութու. յեշս ոգնազ մորկալուրո գրանո դա րամցենագմե ասոմեթրուլո პորո (Գրադ. XXIV₃).

III Գրուստու մույսուատցեծ մրցալու Տագարա նախորդութու մյոնց ցուլո մասու-րո, մոմալուլո ჩայուհիսեծրո յստա, ոգնազ մուերուլո գրանուա դա զոնցրո, րամ-ցենագմե ասոմեթրուլո პորու (Գրադ. XXIV₄). Ցուլուս անալոցու մուրուրեցլուա ցույցնարուս աֆրեցլո Շուա Սայունեցեծու №177 Տագարանու [Կանուս Ա. և Տեղ. 2000: 79, Սյուր. 3]. Մեցավսո ցուլու ալմորհենուլու նոյելայեցմու [Լեկվինաձե Վ., Խվեդելիձե Լ. 1981: 144, Գրադ. LI₄]. Անալոցուրո ցուլեծու (ցնոծուլուս այեածյ-տունաց) [Վորոնով Յ. 1969: Գրադ. XXXVI₁₀₋₁₂; 1975: Սյուր. 31₉].

Գանսակուտրեծուլ օնթյուրուս օնցեցս IV Գրուստու ցուլեծու մրցալու Տագա-րա նախորդութու, մուերուլո գրանու, ասոմեթրուլո դա ფարտու პորու. Ցուլե-ծու Տեցագաստեա թոմուսա (Գրադ. XXIV₅₋₇). Անալոցուրո ցորմա-մուցանուլուս ցուլեծու ալմորհենուլու հիրդոլու-դասազլուր յեցրուսու — այեածյուտու ց-ցլեծից դա մատու տարուլո IV-VII Տեց-ու արուս գանսածլուրուլո [Վորոնով Յ. 1969: Գրադ. XXXVI₁₃₋₂₀; 1975: 34-35, Տեղ. 31₁₋₆; Վորոնով Յ. և առ. 1990: 24-29, Տեղ. 14₁₆, 18₅, 20₁₃, 23₅; Տրափի Մ. 1971: 147-148, Տեղ. 21; Գյոնա Մ. 1978: 84, Գրադ. VIII₄, XX₄, XXV₆, XXVI₂, XXXV₅, XXXIX₆, XLIII₄, XLIV₆, XLVII_{1,4}].

ამგვარ ცულებს აფხაზი მკვლევარები ე. წ. „ნებელდური კულტურის“ მახასიათებელ ელემენტად მიიჩნევენ და „ნებელდურ ცულებად“ მოხსენიებენ. ამის საფუძველს მათ თითქოს ის გარემოება აძლევთ, რომ აღნიშნული ტიპის ცულების უმეტესობა აფხაზეთის ტერიტორიაზეა მიკვლეული. შესაბამისად, ცულების ეს სახეობა აფხაზმა მკვლევარებმა აფსილ-აბაზგების კუთვნილებად გამოაცხადეს [ტრაშ მ. 1971: 148; გუნბა მ. 1978: 84].

აფხაზ მკვლევართა მოსაზრებების საწინააღმდეგოდ უნდა ითქვას, რომ ე. წ. „ნებელდური ცულების“ აღმოჩენის არეალი ისტორიული ეგრისის ტერიტორიაზე საკმაოდ ფართოა. ამიტომ, თავის დროზე გაჩნდა საფუძვლიანი ეჭვი ამ არტეფაქტების „ნებელდურ ცულებად“ მოხსენიების მართებულობასთან დაკავშირებით [ჯაფარიძე ვ. 1979: 82; ლომიტაშვილი დ., ლორთქიფანიძე ბ. 1993: 32; აფხაზავა ნ. 2010: 47].

ასეთი ცულები აღმოჩნდა სოფ. ჩხალთასა და ხუტიაში მდ. კოდორის ზემო წელზე, რომელიც გვიანანტიკურ ხანასა და ადრეულ შუა საუკუნეებში მისიმიანელთა (სვანური მოდგმის ტომთა) განსახლების არეალადაა მიჩნეული. ცულები მომდინარეობს IV-V სს-ის დარღვეული სამარხებიდან [ჩართოლანი შ., ცინდელიანი მ. 2010: 10, 14, ტაბ. VI₁₋₄, XI₁₋₂]. ასეთივე ცულები გამოვლინდა მდ. ენგურისა (სოფ. ლენჯერი) და მდ. ცხენისწყლის ხეობების (სოფ. ხოფური) V ს-ის სამარხებში [ჩართოლანი შ., ცინდელიანი მ. 2010: 10]. ციხისძირის IV ტიპის ცულების მსგავსი მინიატურული არტეფაქტი ცნობილია ვარდციხის V-VI სს-ის განათხარი მასალიდან [ჯაფარიძე ვ. 1989: 107, ტაბ. XXX₁]. ანალოგიური ცულები გვხვდება ნოქალაქევში [ლეკვინაძე ვ., ხვედელიძე ლ. 1981: 144, ტაბ. LI₅; ლომიტაშვილი დ. 2014: 58-59]. ამგვარი ცულები (2 ც.) გამოვლინდა ურეკში [ხოშთარია ჩ. 1955: სურ. 21]. ისტორიული ეგრისის სხვა პუნქტებიდან, სადაც მსგავსი ფორმის ცულებია აღმოჩენილი, უნდა დავასახელოთ: ლეჩეუმი [ცაგერის ისტ. მუზ. 2012: 48], ჩხარი, ზუგდიდის რაიონი, აჯამეთი, ვანი [არტილაკვა ბ. 1976: ტაბ. 21-26; ჯაფარიძე ვ. 1979: 82], ჯიეთი (ჭიათურასთან) [სონბულაშვილი ბ. 2006: 83], ოჩხომური (2 ც.), ჭუბერი, გეგუთი, სვირი, ფარნალი, პატარა ჯიხაიში, ხონი [აფხაზავა ნ. 2010: 47]. „ნებელდური კულტურის“ მომცველი ტერიტორიის გარდა, ცულის ეს სახეობა ცნობილია სოჭის მიდამოებიდანაც [ვორონოვ იო. 1979: 52₂₋₄].

სამსრეთ-დასავლეთ ეგრისში (აჭარაში) მსგავსი ცული აღმოჩენილია საკუთრივ ციხესძირის სამარვენზე IV ს-ის სამარხეულ კომპლექსში [ინაიშვილი 6. 1993: 83, ტაბ. XXXII,]. ერთი ანალოგიური ცული გამოვლინდა ფიჭვნარის IV ს-ით დათარიღებულ №179 სამარხში. მეორე ამგვარი ცული ფიჭვნარში შემთხვევითაა აღმოჩენილი [კახიძე ა. და სხვ. 2000: 79, სურ. 5₁₆]. მსგავსი ცულები მიკვლეულია მდ. ჭოროხის მარცხენა ნაპირზე სოფ. სიმონეთთან [მამულაძე შ., ქამადაძე კ. 2017: 305, ტაბ. XI₁₋₂]. სამეცნიერო ლიტერატურაში დამონმებულია ასეთივე ცულის აღმოჩენის ფაქტი სოფ. ვერნებშიც [აფხაზავა 6. 2010: 47].

როგორც ვხედავთ, ამგვარი ცულების გავრცელების არეალი მოიცავს მთელ ისტორიულ ეგრისს. ამ ტიპის ცულები აშკარად სცილდებიან ე. წ. „წებელდური კულტურის“ წრეს. ამდენად, მათი მხოლოდ „წებელდური კულტურის“ მახასიათებელ არტეფაქტებად, „წებელდურ ცულებად“ და ამ ცულების აფსილ-აბაზების კუთვნილებად მოხსენიება ისტორიული რეალობის დამახინჯება [ლომიტაშვილი დ., ლორთქიფანიძე ბ. 1993: 32; აფხაზავა 6. 2010: 47].

ბოლო ხანებში, ამგვარ ცულებს სამეცნიერო ლიტერატურაში არქეოლოგთა და ეთნოგრაფთა ნაწილი „ლაზურ ცულებად“ მოხსენიებენ [კახიძე ა. და სხვ. 2000: 79; კახიძე 6. 2010: 15, 35, სურ. 3-6; მამულაძე შ., ქამადაძე კ. 2017: 305]. მათი აზრით: „რკინის ლაზური ცული გავრცელებული ჩანს არა მხოლოდ საკუთრივ ლაზეთში, არამედ თითქმის მთელ აღმოსავლეთ შავიზღვისპირეთში და განსაკუთრებით სამსრეთ-დასავლეთ საქართველოს ტერიტორიაზე. ის აქტიურ ხმარებაში ჩანს გვიანანტიკური ხანიდან, განსაკუთრებით კი ადრე შუა საუკუნეებიდან“ [მამულაძე შ., ქამადაძე კ. 2017: 305, ტაბ. XI₁₋₂].

ნაკლებ დამაჯერებელი ჩანს ამ ტიპის ცულების „ლაზურად“ მოხსენიება. საქმე ისაა, რომ ჩრდილო-დასავლეთ ეგრისის — აფხაზეთის ტერიტორიაზე აღმოჩენილი ამგვარი ცულები (160-მდე ერთეული) სადლეისოდ მაინც გაცილებით სჭარბობს ეგრისის მთელ დანარჩენ ტერიტორიაზე მიკვლეული ცულების საერთო რაოდენობას.

ე. წ. „წებელდური ცულებისათვის“ სხვა მკვლევარები გვთავაზობენ

Ֆյորմինս — „Եցրուսյուլո“ [լռմութաժվուլո դ., լորտվագանուց ծ. 1993: 32; լռմութաժվուլո դ. 2014: 59; այսահաւա 6. 2010: 50]. մագրամ, ամ Շեմտեզեզամո, չեր պալեօնիս նարմոմազլոննիս աճցոլոնքրուզու — Եցրուսյուլո ոյեսվեծու սոլրմուսյուլագ սակալեզ-սամդիկուբելու. տաղմու, պալեօնիս նարմոմազլոննիս ամ մոմարտուլեծուտ կալեզա ար սենդա ոյոս շամարտլեծուլու.

Տացուս դրությու, ծ. կայութինս „Ենելելգուրու պալեօնիս“ Կարալելեծագ ցերմանուսա դա ծուշեմուսու ալմոհենուլո ցաւանընումայլու եանու պալեօն մուաինդա [Կյուֆին Բ. 1949: 93]. ո. ցորոննուզու „Ենելելգուրու պալեօնիս“ Եցրուսյուլ „գորանցուսկյունու“ սկավարելեծա [Յորոնով Յ. 1975: 34]. դասաւլետ Եցրուսու արյեռոլոցուամու ամցար ուարալս „Եցրուսուն պալեօնիս“ մուսենույնունու յամպուրունուց ց. դա սեզ. 2018: 74]. ց. չափարուսու մուտուեծուտ, „Ենելելգուրու պալեօնիս“ Կարալելեծու ցաւեզդես ցերմանուս յալայ մանցուս մյությումու յոնդեծմու. ամցարու պալեօնիս Եցրուսունու դա դասաւլետ սակարտացելունու ցաւրուլեծու ցայտու ցամորուցեացու ալնումնուլու պալեօնիս մեռլուգ յրտու րոմելումյ յալություրուսագմու մոյուտցնենաս. ամգենագ, սուրու մտացարու ամ պալեօնիս ցանենուսուս կալեզա [չափարուսուց ց. 2006: 179].

թ. կաթանսկուս ածրուտ, III և-թու կազասուսուս մազութլուսպուրուտուս սանապուրու ցուցեծուս սաթլուառ տացդասեմեյս ցանուցուգա, րասապ մագրուալյուր կայուլ-թյուրամու ցերմանուլու ցաւլենա մուշպա. ամ Արուցուսուս Շեգեցու սենդա ոյոս Շեյարալեծուս Ցոցույրուտու սակեռնուս, կերմուգ յ. ն. „Ենելելգուրու պալեօնիս“ այսահետուս գորութանու ցաւրուլելեսաց. „Ենելելգուրու պալեօնիս“ րոմայլ-ցերմանուլու ալյուրուլունուդան արուս ցագմուլեծուլու [Կազանսկի Մ. 2015: 33-38].

Շեմցումնու, մեցավսու Շեկեգուլեծա յարտուլ սամեցնուրու լություրագու- րամուց հինդենա. ամ մուսաթրուեծուս տանաեմագ, „Ենելելգուրու պալեօնիս“ մուապուր- գուա, րոմելուց հրճուլու-դասաւլետուգան Շեմունուուգա դա սկավարելեծու ցերմանուլու գորմեծուս ցայտույրունա. մուպուրգու սակարտացելուս մազութլու- սպուրա րոմայլ-ծունանույրու ցարնութոնենունու մեշվեռնուտ եռուցույրու- գա. ա. ն. III և-ուս ծուլուգան ոնցունու րոմայլու լուցունունու ցերմանունացու- ուս“ Արուցուս, րապ ցուլուսեմունու արա մարդու ցերմանուլու նարմունունու չարուսկացունու մոմրաւլենա լուցունունունու, արամեց ցերմանուլու ուարալ- եծուս սեզագագասա սակեռնեծուս դաներցասապ րոմայլ Շեյարալեծունու. դասա-

ვლეთ საქართველოში ამგვარი ცულების გამოჩენა იწყება IV ს-დან და ეს პროცესი დაკავშირებული უნდა იყოს რომაული გარნიზონების თანდათან გააქტიურებასთან შავი ზღვის სანაპიროზე. ფიქრობენ, რომ შემდგომში ასეთი ცულები ფართოდ ვრცელდება ადგილობრივ მოსახლეობაში და უკვე ადგილზე ხდება მათი დამზადება. ისინი იღებენ ლოკალურ, თავისებურ ფორმასაც [ანჩაბაძე ი. 2016: 75]. ამგვარი ცულები ეგრისში მართლაც ფართოდ ვრცელდება, მაგრამ ჯერჯერობით მათი ადგილობრივი წარმოების სამტკიცებლად ხელშესახები საბუთი არ გვაქვს.

VI ს-ის შუა ხანებისათვის სხვადასხვა სახეობის რკინის ცულები გვხვდება როგორც ბიზანტიის ცულების, ისე ეგრისელებისა და ირანელების შეიარაღებაში. ირანელები საბრძოლო მოქმედებების დროს ცულებსაც რომ იყენებდნენ, გვიდასტურებს აგათია სქოლასტიკოსის ცნობა იმის შესახებ, თუ როგორ შეუტიეს 555 წელს ირანელებმა ფაზისში გამაგრებულ ბიზანტიელებს: ირანელებს „ცულებით მიჰქონდათ იერიში კედელზე – კედელი ხომ ხისა იყო და ასე ადვილად შეიძლებოდა მისი დაჩეხა“ [გეორგიკა 1936: 114].

რკინის ორი დანიდან ერთი ცალპირლესილია, მორკალული. ტარზე აქვს ორი სამანქვლე ნახვრეტი. მესამე სამანქვლე ნახვრეტი შექმნილია სატარე ყუნწის მორკალვით. დანის სიგრძე 22 სმ-ია (ტაბ. XXVII₆). მეორე დანაც ცალპირლესილია. აკლია ტარის ნაწილი. შემორჩენილი სიგრძე 13 სმ-ია (ტაბ. XXVII₇).

საქართველოს ადრეული შუა საუკუნეების არქეოლოგიურ ძეგლებზე (ნასახლარები, სამაროვნები) ხშირია სხვადასხვა ფორმა-მოყვანილობის რკინის დანების აღმოჩენის ფაქტები [აფხაზავა 6. 1979: ტაბ. XXX_{39,57}, XXXI₁₉; ინაიმვილი 6. 1993: ტაბ. XXXIII₄; ლომიტაშვილი დ. 2014: 60; გუნდა M. 1978: ტაბ. VII₃, XII₅, XIII₄, XIV₂₆, XV₄].

თავდაცვითი ხასიათის აღჭურვილობას უნდა ეკუთვნოდეს ბრინჯაოს ოვალური მოყვანილობის ნივთის ფრაგმენტი (შემორჩენილი სიგრძე 8 სმ) (ტაბ. XXVII₉). არტეფაქტი სამკლაურის ან წვივსაფარის ნაწილი შეიძლება იყოს.

იარაღების საკიდ-სამაგრების კატეგორიას ეკუთვნის რკინის სწორკუთხა მოყვანილობის არტეფაქტები, რომლებშიც სავარაუდოდ ტყა-

զուստ տասմեծությունը պահպանվում է (Քաջ. XXVII_{3,5}). մեջավայրում պահպանվում է առաջնական առողջապահութան օրենքությունը (Քաջ. XXVII₂).

Գանձատեսակ մասալաշու ցանքագույնությունը բարեկարգ է առաջնական առողջապահութան օրենքությունը (Քաջ. XXVII₁₀). Այս դեպքում պահպանվում է առաջնական առողջապահութան օրենքությունը (Քաջ. XXVII₁₁). Այս դեպքում պահպանվում է առաջնական առողջապահութան օրենքությունը (Քաջ. XXVII₁₁).

Այսպիսի պահպանվումը բարեկարգ է առաջնական առողջապահութան օրենքությունը (Քաջ. XXVII₁₁). Այս դեպքում պահպանվում է առաջնական առողջապահութան օրենքությունը (Քաջ. XXVII₁₁).

Ինքը պահպանվում է առաջնական առողջապահութան օրենքությունը (Քաջ. XXVIII). Այս դեպքում պահպանվում է առաջնական առողջապահութան օրենքությունը (Քաջ. XXVIII_{1,2,6}). Այս դեպքում պահպանվում է առաջնական առողջապահութան օրենքությունը (Քաջ. XXVIII_{1,2,6}).

Տուակությունը պահպանվում է առաջնական առողջապահութան օրենքությունը (Քաջ. XXVIII_{1,2,6}). Այս դեպքում պահպանվում է առաջնական առողջապահութան օրենքությունը (Քաջ. XXVIII_{1,2,6}).

Սահմանադրությունը պահպանվում է առաջնական առողջապահութան օրենքությունը (Քաջ. XXVIII_{1,2,6}).

7. Սայաբարությունը պահպանվում է առաջնական առողջապահութան օրենքությունը (Քաջ. XXVIII_{1,2,6}).

რაოდენობას და ერთი ერთეულით მეტია ცულების (6 ც.) რაოდენობაზე. ეს კიდევ ერთხელ მიუთითებს იმაზე, რომ კოშკის მცველთა რიცხვი შვიდ მეომარზე მეტი არ უნდა ყოფილიყო. მებრძოლების უფრო დიდი რაოდენობა მცირე ფართობის ნაგებობაში ვერც მოთავსდებოდა და ბრძოლის დროს მათ სწრაფი მანევრირება-რეაგირების საშუალებაც არ ექნებოდათ.

რკინის ლაგამი ერთი ცალია მიკვლეული (ტაბ. XXVII₁). იმ დროს, როცა ციხესიმირში გამაგრებული ჯარის ძირითად ნაწილს კავალერია შეადგენდა, ბუნებრივია, №5 კოშკი ლაგმის აღმოჩენა მოულოდნელად არ გამოიყურება. მსგავსი ლაგმები გვხვდება ადრეული შუა საუკუნეების ჩრდილო-დასავლეთ ეგრისის ტერიტორიაზე, აფხაზეთის სამაროვნებზე: აბგიძრახუ, ახიაცარახუ, შაპკა, წებელდა, აფიანჩა [Трапиш М. 1971: ტაბ. III₈, XIX_{1,12,17}; Воронов Ю. 1975: სურ. 34_{1,3-6}; Гунба М. 1978: ტაბ. XXI₈]. V-VI სს-ით დათარილებული ანალოგიური არტეფაქტები ცნობილია სოჭის მიდამოებიდან [Крым ... 2003: ტაბ. 75_{11-13,15,16}]. ლაგმების აღმოჩენის ფაქტები ხშირია ჩრდილოეთ კავკასიის ადრეული შუა საუკუნეების სხვადასხვა ძეგლებზეც [Ковалевская В. 1981: სურ. 62_{1,2,33-35,57}].

ლითონის ნივთებიდან საინტერესოა 19 სმ სიგრძის ბრინჯაოს ერთი მთლიანი კოვზი და კოვზის ტარის ორი ფრაგმენტი (ტაბ. XXIII₄₋₆). კოშკში აღმოჩენილი კოვზის ზუსტი ანალოგი ცნობილია უბნისიდან. ლ. ჭილაშვილი მას გვიანანტიკური ხანის ფენიდან მომდინარე ნივთად განიხილავდა და იმასაც მიუთითებდა, რომ კულტურულ ფენაში, სადაც კოვზი აღმოჩნდა, მიკვლეული იყო აგრეთვე საკინძი ხელის გამოსახულებით [ჭილაშვილი ლ. 1964: 58, სურ. 29]. ურბნისის შემდეგ, ჩვენში საქმაოდ მომრავლდა ხელისგამოსახულებიანი საკინძების აღმოჩენის ფაქტები. ამგვარი საკინძები ცნობილია: მცხეთიდან (სამთავროს სამაროვანი), არმაზისხევიდან, მარტაზისხევიდან, ტუიაქოჩორადან, წყნეთიდან, მაგრანეთიდან, ჟინვალიდან, ქვემო ალევიდან და სხვ. ისინი ყველგან VI-VIII სს-ით თარიღდება [ნიკოლაიშვილი ვ. 1978: 167, სურ. 650-651; ჯორბენაძე ბ. 1982: 70-71, სურ. 17₁, 1998: 42, ტაბ. X-1₁; აფხაზავა ნ. 1988: 62-64, ტაბ. XXXI₁₇]. ამდენად, ურბნისული კოვზიცა და იმავე კულტურულ ფენაში აღმოჩენილი ხელისგამოსახულებიანი საკინძიც ადრეულ შუა საუკუნეებს უნდა ეკუთვნოდეს და არა გვიანანტიკურ ხანას.

ლითონის ნივთებს შორის მრავალრიცხოვანია რკინის სხვადასხვა ზომის ოთხეუთხაგანივეკეთიანი ლურსმნები (ტაბ. XXVII₁₂). მათი სიგრძე 5,5-23 სმ-ს შორის მერყეობს. ლურსმნები კოშკის ხის კონსტრუქციებთან იყო დაკავშირებული.⁸

* * *

§ 3. მონეტები. მნიშვნელოვანი ინფორმაციის შემცველია კოშკში მიკვლეული ვერცხლის 98 სასანური მონეტა. მათგან 94 განძის სახით გამოვლინდა. კოშკის ცენტრში, მიწატკეპნილ იატაკში ამოჭრილ პატარა ორმოში მონეტები ოთხ სვეტად იყო ჩალაგებული (ტაბ. XXIX₁₋₉₄). ოთხი მონეტა აღმოჩნდა ნაგებობის სხვადასხვა ნაწილში (ტაბ. XXIX₉₅₋₉₈). სამი მონეტის გარდა,⁹ ყველა კარგადაა შემონახული. მონეტების შუბლზე გამოსახულია მეფის პორტრეტი, ზურგზე — საკურთხეველზე ანთებული წმინდა ცეცხლი, რომელსაც აქეთ-იქიდან ორი შუბლისანი იცავს (ტაბ. XXIX₁₋₉₅). ნუმიზმატ მ. პატარიძის განსაზღვრით, მათგან ყველაზე ადრეულია ფეროზის (458-488) მიერ მოჭრილი ფული. შემდეგ მოდის ვალაშის (484-488) და კავადის (488-531) მონეტები. ყველაზე გვიანდელია ხოსრო I (531-579) სახელით მოჭრილი ნიმუშები.

მონეტებით კარგად ისაზღვრება კოშკი მიკვლეული არტეფაქტების თარიღი. როგორც აღინიშნა, მონეტებიდან ყველაზე გვიანდელია ხოსრო I სახელით მოჭრილი ფული. ხოსრო I მონეტებთან ერთად, თუ გავითვალი-სწინებთ კოშკი აღმოჩენილი არტეფაქტების პარალელებს, რომლებიც უმეტესად V-VI სს-ით თარიღდება, აგრეთვე წერილობითი წყაროების მონაცემებს, სადაც დაწვრილებითაა აღნერილი ბიზანტიილთა და ეგრისელ-თა სასტიკი ბრძოლა პეტრაში გამაგრებული სპარსელების წინააღმდეგ, განათხარი მასალის განმარტვის თარიღად უნდა მივიჩნიოთ VI ს-ის შუა ხანები, კონკრეტულად - 551 წელი.

8. განათხარ მასალაში მინის ნაკეთობა ერთი ერთეულია. ეს არის მინის ჭურჭლის პირ-ყელისა და ძირის ნატეხები (ტაბ. XIX₁). მინა თხელკედლიანია. ცეცხლის ზემოქმედების გამო ფერი არ დგინდება. ასევე რთულია ჭურჭლის ფორმის სრული სახით წარმოდგენა.

9. სამი მონეტა ერთმანეთზე იყო მიღულებული. მათგან მხოლოდ ერთის გამოცალკევება მოხერხდა (ტაბ. XXIX₉₆₋₉₈). ცუდი დაცულობის მიუხედავად, სამივე მონეტის სასანურობა ეჭვს არ იწვევს.

მონეტებით, რომელთაგან ყველა სასანურია, ცხადი ხდება, რომ კოშკ-ში გამაგრებული მებრძოლები იყვნენ ირანელები და მათვე ეკუთვნოდათ ნაგებობაში აღმოჩენილი მრავალრიცხვანი საბრძოლო თუ სხვა დანიშნულების ნივთები. ამდენად, კიდევ ერთხელ ვრწმუნდებით, რომ კოშკი დატრიალებული მოვლენები სწორედ 551 წელს უნდა მომხდარიყო.

სავარაუდოდ, მონეტები ირანელი მებრძოლების ხელფასისათვის განკუთვნილი ფულია (მ. პატარიძე). ჩანს, ირანელთა ერთ-ერთმა შედარებით მაღალი თანამდებობის მქონე სამხედრო მეთაურმა (ამ რაოდენობის ფულს რიგით მებრძოლს არ ანდობდნენ) ბრძოლის წინ ფული გადამალა და გასაგები მიზეზის გამო მისი ამოღება ვეღარ მოახერხა.

მონეტებზე მსჯელობისას უნდა გავიხსენოთ ციხისძირის მიდამოებში გასული საუკუნის დასაწყისში შემთხვევით აღმოჩენილი სასანური დრაქ-მები, რომლებიც ამჟამად ხ. ახვლედიანის სახელობის აჭარის სახელმწიფო მუზეუმშია დაცული. ს. ჯანაშია მათ დიდ მნიშვნელობას ანიჭებდა პეტრა-ციხისძირის ადრეული შუა საუკუნეების ისტორიისა და საერთოდ ეგრისის ტერიტორიაზე „დიდი ომიანობის“ შესწავლის საკითხისათვის [ჯანაშია ს. 1949: 43-44]. ამასთან დაკავშირებით, საინტერესოა აგრეთვე, ბათუმის არქეოლოგიურ მუზეუმში დაცული ხოსრო I ერთი უპასპორტო დრაქმაც [ვარშალომიძე ი. 2016: 29]. ეს მონეტები არ უნდა მოხვედრილიყო ისტორიული ეგრისის სამხრეთ-დასავლეთ ტერიტორიაზე მშვიდობიანი სავაჭრო-ეკონომიკური ურთიერთობების გზით. დიდი ალბათობით, ისინიც ირანელ მებრძოლებს ეკუთვნოდათ.

განძთან ერთადაა აღმოჩენილი ვერცხლის მსხლისებური მოყვანილობის საკიდი, რომელიც ყუნწით მიერთებულია ბრინჯაოს ნაკლულ რგოლზე. საკიდის შიგთავსი მკვრივი მასაა, რომელზეც ვერცხლის ძალზე თხელი ფირფიტაა შემოკრული (ტაბ. XXIX₉₉). საკიდის ქვედა ნაწილი დაზიანებულია. ჩანს, ეს საკიდი-ამულეტი მისი პატრონისთვის იმდენად ძვირფას ნივთს წარმოადგენდა, რომ ბრძოლის წინ მოიხსნა და ვერცხლის მონეტებთან ერთად გადამალა.

ამრიგად, კოშკი მიკვლეული ნივთები უდავოდ ირანელი მებრძოლების კუთვნილებაა. რაც შეეხება მათ წარმომავლობას, არქეოლოგიურ მასალაში ირანულის გარდა, გვხვდება როგორც ადგილობრივი, ისე ბიზანტიის აღმოსავლეთ პროვინციებში დამზადებული არტეფაქტები. ეს

Սուբիրզելլեսագ կյորամոյուլ նանարմաս յերեծա. օարացու նանոլու օրանյելտա մոյեր ալացու սահուտաւ Շեկտութեա ոպոս մոքովեծուլու (մաց. ց. Շ. „Եղել-Ծուրու Քուծու“ Աշուլեծո). Աջակյուլու սածրմուլու ալժյուրապունձունձու կանչոր-Ծուլու նարմոմապունձունձու ցարկաւեա Շեմդցոմման սագուսվունձուան կալեւա-քուտածուն.

* * *

§ 4. ԵՅՈՒ ԽՈՎՏԵՅԵՅՆ. Կոմյունու ալմոհինուլու յանու Խովտեյենու սանդուրըսու լոյութերունու ոպորմուն գուզու էյուրիւլու, րոմելսաւ յրտմանյետունու մոքորդա-პորյ ութեն Շվերուլու այցես. Շվերուլունու գրտու սուտենու ցագմոսալուրյուլու քուիսա. էյուրիւլունու մորո լուրտու, աշալյուսլու. Մուգապուրու կարգաւ ցայեթիւլ-ցա-პորյալյուլուն. կյաջակտու կամու կարտու գանգաւ ցայեթիւլ-ցա-պորյալյուլուն. արդույույնու ոպորմու նաացա-ցու անենաւ գուցու գանցամուսաւ մումյա, րոմ ու չապալուա ստացունալոյուրու էյուրիւլուն. ցագասաացցուլյուլաւ սրուլուն մոյսերեյելուն. Խովտու թուսպու ուրունյունունու գանցու ցայելուն.

Արկեյուռացու մասալանու եղելնուսկավուլուն ենուտու յանա. օսոնու գամზագյ-ծուլուն ձանցալուն մագարու չափու յանունուսացան (գաճ. XX₁₋₅). Եղելնուսկավուլուն յանունու կուսունու 1962-1965 նունեցու հագարեյթուլու ցատերեցուն գրուսաւ ալմոհինուն [Խնախալու ա. 1974: գաճ. XII₂]. Կուսունու եղելնուսկավուլուն տանագուռոյուլու პարալյունունու ցանցու կուսունու կուսունու [Վորոնու ՅՈ., Եցակնա Օ. 1985: գաճ. 87_{4,6,7}].

Եցրուսունու „գուցու ունանունունու“ գրուս ջարյեցու Այրուտ մոմարացյեմաստան գայաւետուրյեցու, եղելնուսկավուլուն ցարդա, սանդուրըսու օնդուրմապունու օն- լույա կոմյունու ցատերեցունուս ալմոհինուլու գամնար-ցանաթաթուրյուլու մար- ցալյուլունու նոմնյեցու գայրու նունունունունունու կաթարու պարու կուսարու ցա- տապու տեթյուլունունու ծունանուրտու յարյեցու սպրսատու մոմարացյեմաստան սա- կուտեյթիյ սայսրուսուս սամցիս մույտուունու օմանյա րոմ լատուանու ար մո- ցուս եռունալու [Ցարորցու 1965: 51, 73, 96]. մուսուց պնունուու: „ոյ րամգենաւ- մե յանունու մոգուունու“, րոտաւ „լատուանու պարեյթիւնու, հայուլունուսամեթի, տապու ցամուցյեմաս“. ցույրունեն, րոմ յանունու պնունու ոպոս ցադիւ Ցարորցու 10. էյուրիւլուն թումեցու: Սոմալու 17 սմ, პորուս գուամեթիւ 29 սմ, մորուս գուամեթիւ 17,5 սմ, կյու- գուլունուս սուսք 4,5 սմ.

1965: 52. იხ. შენიშვნა]. ფეტვი, რომელიც ლაზიკაში არც თუ დიდი რაოდენობით (შდრ. „რამდენადმე მოდიოდა“) მოჰყავდათ და მაღალი კალორიულობითაც არ გამოირჩეოდა, მებრძოლი ჯარის საკვებად ნაკლებად გამოდგებოდა. ამის გამო, ბიზანტიელებს თავისი ჯარის სამყოფი პური თავისავე ქვეყნიდან შემოჰქონდათ.

კოშკი აღმოჩენილი ხელწისქვილები მნიშვნელოვანი წყაროა ეგრისში ირანელთა ჯარის პურით მომარაგების საკითხის შესასწავლად. ცნობილია, რომ ირანელთა ჯარის პურით უზრუნველყოფა უპირატესად ხდებოდა მარცვლეულის და არა ფქვილის სახით, რადგან შორ მანძილზე მარცვლეულის ტრანსპორტირება გაცილებით უფრო მოსახერხებელი იყო. მარცვალი შემდგომ ადგილზე იფქვებოდა ხელწისქვილების საშუალებით.

ირანელებს თავისი ჯარისათვის საჭირო სურსათი იბერიიდან (ქართლიდან) შემოჰქონდათ. ამის შესახებ პროკოპი კესარიელი ორგზის მიუთითებდა: პეტრაში გამაგრებული ირანელების დასახმარებლად მისულმა სარდალმა მერმეროემ მთელი სურსათი პეტრას მცველებს დაუტოვა — „ყველაფერი რაც ჯარმა იბერიიდან მოიტანა, პეტრაში დატოვა“ [გეორგია 1965: 112]. ირანელთა ჯარების იბერიიდან მომარაგების შესახებ თხზულების სხვა ადგილასაც არის მითითებული: ფაზისთან დამარცხებულ ირანელებს ბრძოლის ველზე დარჩათ უამრავი სურსათ-სანოვაგე. „რომაელებმა და ლაზებმა სხვა სურსათიც და აუარებელი ფქვილიც¹¹ იპოვეს იქ და ყველაფერი დაწვეს, რაც კი ბარბაროსებს იბერიიდან წამოელოთ, რათა პეტრაში შემოეტანათ“ [გეორგია 1965: 117].

ს. ჯანაშიას აზრით, მითითება აღნიშნული სურსათის იბერიიდან შემოტანის შესახებ, იმას უნდა გულისხმობდეს, რომ აქ ქართლი მოიაზრება, როგორც პურის მწარმოებელი ქვეყანა და არა როგორც სატრანზიტო, გამტარი სახელმწიფო. ძალზე საეჭვოა, რომ ეს სანოვაგე, პირველ რიგში კი მარცვლეული, ქართლში შემოტანილი ყოფილიყო რომელიმე მეზობელი ქვეყნიდან, თუნდაც სომხეთიდან და მითუმეტეს ირანიდან. ირანელებს შეეძლოთ ეს მარცვლეული ხარკის ნატურალური სახითაც აეღოთ, მაგრამ

11. აქ საუბარი უნდა იყოს ჩამოტანილი მარცვლეულის ადგილზე დაფქვილი მარაგის დაწვის შესახებ. როგორც უკვე აღინიშნა, ჯარის პურით მომარაგება ხდებოდა არა ფქვილის, არამედ მარცვლეულის სახით.

უფრო საფიქრებელია, რომ ეს პური ნაწილობრივ მაინც შესყიდული იყო [ჭანაშია ს. 1949: 92].

ციხესიმირის №5 კოშკში გამოვლენილი ჯაჭვის პერანგის ქიმიურ-ლაბორატორიული განმენდისას, პერანგის წნულებში აღმოჩნდა მარცვლეულის ნიმუშები. მარცვლეულის ნიმუშები გამოვლინდა აგრეთვე კოშკის იატაკის დონეზე დამწვარ-დანახშირებულ ფენაში. ჯაჭვის პერანგზე შემორჩენილი მარცვლეული არის რბილი ხორბალი — *Triticum aestivum* L და კილიანმარცვლიანი ქერი — *Hordeum vulgare* L. ჯაჭვის პერანგის წნულებიდან გამოცალკევებულ მარცვლეულში დაახლოებით 2/3 ხორბალია, 1/3 კი ქერი.

თუ დავუშვებთ, რომ ეს ნარევი შერეული ნათესის მოსავალს წარმოადგენდა, მაშინ გასაგებია ხორბლისა და ქერის ასეთი პროცენტული თანაფარდობა. თესვის ამ შერეულ მეთოდს წარსულში ფართოდ იყენებდნენ საქართველოში, განსაკუთრებით მის მთიან ნაწილში, სადაც ქერის და ხორბლის სიმბიოზური ურთიერთდამოკიდებულების გამო, მოსავლის აღებას ჩვეულებრივზე ორი კვირით მოკლე პერიოდი სჭირდება, რაც მთის მოკლე ზაფხულის პირობებში განსაკუთრებით მნიშვნელოვანი იყო. მაგრამ, სავარაუდოდ, ხორბლისა და ქერის შერევა მოხდა არა თავიდან-ვე, ე. ი. თესვის პირობებში, არამედ მოგვიანებით, კოშკზე გააფთრებული შეტევისა და მისი დაწვა-განადგურების დროს. კოშკის იატაკის დონიდან აღებული მეორე ნიმუშის იდენტიფიკაციისას მასში მხოლოდ კილიანმარცვლიანი ქერი გამოვლინდა.

მარცვლეულის ნიმუშები განსაზღვრა პალეობოტანიკოსმა ნ. რუსიშვილმა, რომლის აზრით, ხორბალთან შედარებით, ქერს არ გააჩნია მაღალი საცხობი თვისისებები, არ ახასიათებს ფორმიანობა. ქერს უპირატესად ცხოველთა საკვებად იყენებდნენ. ამდენად, კოშკი მიკვლეული ქერიც ძირითადად ცხენებისთვის უნდა ყოფილიყო განკუთვნილი.

როგორც კოშკში აღმოჩენილი პალეობოტანიკური მასალები, ისე წერილობითი წყაროები მოწმობს, რომ ირანელებს ჯარის სურსათ-სანოვაგით მომარაგება მაღალ დონეზე ჰქონდათ მოგვარებული. პროკოპი კესარიელის ცნობით, ბიზანტიელთა მიერ პეტრას აღების შემდეგ: „უამრავი აღმოჩნდა იქ პური, დამარილებული ხორცი და სხვა სურსათიც: ალყაშემორტყმულთ ის ხუთი წლის განმავლობაში ეყოფოდათ“ [გეორგია 1965: 178].

თ ა 3 ი Ⅳ

ციხესიმირის ისტორიის ზოგიერთი პრობლემა

§ 1. პეტრა-ციხისძირის იგივეობის საკითხისათვის. №5 კოშკში არაერთი საყურადღებო არტეფაქტის აღმოჩენამ საშუალება მოგვცა გვემსჯელა ისეთ მნიშვნელოვან პრობლემაზე, როგორიცაა პეტრა-ციხისძირის იგივეობის საკითხი. ცნობილია, რომ ბიზანტიის იმპერატორმა იუსტინიანემ (527-565) ირანელებთან უკიდურესად გამწვავებული ურთიერთობის გამო, ეგრისის სამეფოს სანაპირო ზოლზე არსებული ციხე-ები გაამაგრა. ამ სიმაგრეთა რიცხვში იყო პეტრაც [გეორგიკა 1965: 74; ლეკვინაძე A. 1973: 174].

პეტრას ლოკალიზაციისას მკვლევართა ნაწილმა საამისოდ ყველაზე შესაფერის ადგილად ციხისძირის მიდამოები მიიჩნია. იერუსალიმის პატრიარქის დოსითეოზის (XVII ს.) მოგზაურობის ჩანაწერებში, ბიზანტიურ წერილობით წყაროებში არაერთგზის მოხსენიებული პეტრა ციხისძირთან არის გაიგივებული. იმავე აზრს ავითარებდნენ თავის ნაშრომებში XIX ს-ის მოგზაურები და მკვლევარები: კ. კოხი, ე. ვეიდენბაუმი, ი. კალფოლლუ, ფ. ბრუნი და სხვ. [ინაიმვილი ნ. 1993: 4. ლიტ. იხ. იქვე].

ს. ჯანაშია პირველი იყო, ვინც შეეცადა პეტრა-ციხისძირის იგივეობის საკითხი მეცნიერულად დაესაბუთებინა. წერილობითი წყაროების ანალიზის საფუძველზე მკვლევარი მივიდა იმ დასკვნამდე, რომ პეტრა საძებნია გურია-აჭარის სანაპირო ზოლში, მდ. რიონისა და ჭოროხის შესართავებს შორის. მისი აზრით, „მხოლოდ ციხისძირს შეშვენის ის ტოპოგრაფიული ნიშნები, რომელსაც გვაწვდის პროკოპი კესარიელი ქალაქ პეტრას შესახებ“ [ჯანაშია ს. 1949: 33]. ს. ჯანაშიას შეხედულება პეტრა-ციხისძირის იგივეობის შესახებ გაიზიარა ამ პრობლემით დაინტერესებული მკვლევარების უმრავლესობამ (ნ. ბერძენიშვილი, ნ. ლომოური, ნ. ხოშტარია, პ. ინგოროვა, ვ. სიჭინავა, კ. მელითაური, ვ. ლექვინაძე, დ. ხახუტაიშვილი).

ლი, დ. მუსხელიშვილი და სხვ.). შემდგომში პეტრა-ციხისძირის იგივეობის პრობლემას რამდენიმე ნაშრომი მიუძღვნა ა. ინაიშვილმა, რომელიც წერილობით წყაროებთან ერთად, იყენებდა ციხისძირის არქეოლოგიურ მასალასაც [ინაიშვილი ა. 1974: 102-103].

პეტრა-ციხისძირის იგივეობის საკითხში ეჭვი შეიტანა გ. გრიგოლიამ. მისი აზრით, პროკოპი კესარიელთან მოხსენიებული ბოას-ფასის-აკამფ-სისი იგივე მდ. ჭოროხია. ხოლო პეტრა ჭოროხის სამხრეთით ქ. ხოფას მიდამოებშია საძებნი. ხოფას სანაპირო ხასიათდება კლდოვანი რელიეფით, რის გამოც ამ ადგილისათვის შეიძლება ეწოდებინათ „პეტრა“. ხოფას მიდამოებში დღემდე შემორჩა ბერძნულ-ლაზური ჰიდრონიმი „პეტრო-ლალი“, რაც კლდის ღელეს ნიშნავს. ხოფა უნდა ყოფილიყო VI ს-ში ლაზიკის სამხრეთი საზღვარი. ხოფას ციხისძირისაგან განსხვავებით, გააჩნია კარგი ნავსადგური, რომელიც აუცილებლად უნდა ჰქონოდა ისეთ მნიშვნელოვან სტრატეგიულ პუნქტს, როგორიც პეტრა იყო. სწორედ ხოფა და არა ციხისძირი მდებარეობს იმ უმნიშვნელოვანესი გზების გასაყარზე, რომლის შესახებ ს. ჯანაშია აღნიშნავდა. პეტრას ხოფასთან იდენტიფიკაციის შემთხვევაში გაუგებრობას აღარ იწვევს პროკოპი კესარიელის არა-ერთგზის მითითება იმის შესახებ, რომ ქალაქი პეტრა გაშენებულია ლაზიკის იმ ნაწილში (მდ. ფასისის მარცხენა სანაპირო), რომელიც მნირი და დაუსახლებელი იყო [გრიგოლია გ. 1994: 11-78].

6. ინაიშვილი შეუსაბამობას ხედავს პროკოპი კესარიელის მიერ პეტრას აღნერილობასა და ციხისძირის ტოპოგრაფიაში. მაშინ, როცა არქეოლოგიური მონაცემების მიხედვით, IV-V სს-ში ციხისძირის მიდამოები საკმაოდ ინტენსიურადაა დასახლებული, არადამაჯერებლად გამოიყურება პროკოპი კესარიელის განმარტება, თითქოს „იმ ადგილას, სადაც წინათ ადამიანებს არასოდეს არ უცხოვრიათ, იუსტინიანე მეფემ ჩემს დროს ქალაქი პეტრა გააშენა“ [გეორგიკა 1965: 83, 101; ინაიშვილი ნ. 1993: 115].

6. ინაიშვილის მიხედვით, პეტრა-ციხისძირის იგივეობის არგუმენტაციის სისწორეში დაეჭვების საფუძველს ქმნის აგრეთვე ციხისძირთან ნავსადგურის არარსებობა, ვინაიდან ნავსადგურის გარეშე ძნელი წარმოსადგენია ისეთი სტრატეგიული და სავაჭრო პუნქტი, როგორიც პეტრა იყო. ამდენად, მისი აზრით, პეტრას ლოკალიზაციის საკითხი ბოლომდე გადაჭრილად ვერ

ჩაითვლება. მკვლევარი ვარაუდობს, რომ შესაძლოა, V ს-ის დასაწყისის ბერძნულ წყაროში — „Notitia dignitatum“ მოხსენიებული აღმოსავლეთ შავიზღვისპირეთში განლაგებული რომაული გარნიზონების სადგომებიდან ერთ-ერთი, კერძოდ „მოხორა“, ციხისძირი იყოს [გეორგიკა 1961: 168-178; ინაიშვილი 6. 1993: 115-116].

პროკოპი კესარიელის ცნობა, თითქოს იუსტინიანემ ციხე-ქალაქი გააშენა იქ, სადაც ადრე ადამიანებს არ უცხოვრიათ, რა თქმა უნდა რეალობისგან შორს დგას. არქეოლოგიური გათხრებით დასტურდება, რომ იმ პერიოდისათვის ციხისძირის მიდამოებში კარგა ხანია არსებობდა დასახლება [ინაიშვილი 6. 1993: 15-80]. საკითხთან დაკავშირებით, საყურადღებოა პროკოპი კესარიელის თხზულების სხვა ადგილი, სადაც აღნიშნულია, რომ „პეტრა უმნიშვნელო იყო ნინათ“ [გეორგიკა 1965: 83]. ეს ცნობა ციხისძირის იმდროინდელ ვითარებას უკვე სხვაგვარად წარმოგვიდგენს. ირკვევა, რომ პეტრა უკაცრიელ ტერიტორიაზე კი არ აუშენებია იუსტინიანეს, როგორც ამას თხზულების ერთ ადგილს ამტკიცებდა ავტორი, არამედ იქ იყო დასახლება, რაც სრულ თანხმობაშია ციხისძირში გამოვლენილ გვიანანტიკურ და ადრეული შუა საუკუნეების არქეოლოგიურ მასალასთან [შდრ. ინაიშვილი 6. 1993: 15-80].

ის, რომ იუსტინიანეს სამშენებლო მოღვაწეობამდე პროკოპი კესარიელი პეტრას დაუსახლებელ ან უმნიშვნელო პუნქტად მიიჩნევდა, ეს საკითხის ირგვლივ ავტორის ნაკლებ ინფორმირებულობა კი არაა, არამედ მისეული ხედვაა დასახლებათა მასშტაბების მიმართ. ციხისძირი და მისი მიმდებარე ტერიტორიები VI ს-ში, რა თქმა უნდა, უკაცრიელი არ იყო და ეს არქეოლოგიური მასალებითაც კარგად ჩანს. მაგრამ რა ვითარებაც უნდა ყოფილიყო, იმპერატორის განდიდების მიზნით, პროკოპი კესარიელს მაინც უნდა ეთქვა, რომ პეტრას მიდამოები უკაცრიელი იყო და ქალაქის აშენება იუსტინიანეს დამსახურებაა. თუმცა, თხზულების სხვა ადგილას ავტორი არ მალავს, რომ პეტრა ადრეც არსებობდა, იუსტინიანემ კი ის ძლიერ ციხე-სიმაგრედ აქცია.

პეტრა-ციხისძირის იგივეობასთან მიმართებაში გავიხსენოთ როგორ აღწერდა პროკოპი კესარიელი პეტრას და ყურადღება მივაქციოთ აღწერის ცალკეულ დეტალებს: „ქალაქი პეტრა მიუვალია ჯერ ერთი ზღვის მხრით, მერე ციცაბო კლდეებით, რომელიც იქ ყოველმხრით არის აღ-

մարտունու: Այս արուս, ըստ մաս ես սաելողութեա եզակ նոլագ. մեռլոց յրտո Շեսավալո այս մաս դաձլոնքի, օսու արց ու օս գարտո: Վիճակ- ան միև որուց մեարես արահեղութեան կլանագու դաշտութեան. բաց- ան օմատ, ըմելուաց յալայի პորուղագ ապենես, նոնասնար ցանքարութես, բատա ծղուգու օս նանոլո ար պոտուղուպ ագուլո ոյրութեասատաւու, դա ցրծելո կը դլացո ցակայետես այ դու մանծութե տոտուղուլո կլանա ցան- ցրու դա ամ կը դլացու որուց մեարես որո կոմքո ապես” [Ցեղարժուա 1965: 85-86]. პրոյունու կը սարուց ու տեծուղութեան սայնութեա մեռլոց քեցրաս ակրոպուղուսնե, տաւացուու սուստիման դա արա յալայի, ըմելուց, ըո- ցորու ցնութեան ծղուցու դաձլոն ծղութե ու ցանցանուլո. մուզպետ ալներաս դա Շեվագարու օս ցուեսեմու ակրոպուղուսու գրուցրագուաս.

XIX-XX սս-թո ցուեսեմու ցուես ըրլուց օս մուզպետու ցուղութեան մուսեացագ, բանու դու ըրլու ուսաման ցուեսա դա ծղուաս մորու սար- կոնութո մացուցրալու ցապանամ, ամ մուգամուցու ծատումու նացսացցուրու- սատաւու յացու մուգուցագամ, մուգուանեցու ցուես սամերյու դա ալմոսացլու ցուրդու լումոնարումու ու ցու ցու մունցեցլոն նունեցու, ըրլուց քեցրու կը սարու- ցու մուգուութերութեա. կը ըրլու: մուզպալու ծղութան; ակրոպուղուսու կո ալ- մարտունու որ մալալ դա տույժու պատու մերութան մուզպալ կլանութե. ¹² ամ մերու, նպարուսեցու ալներասա դա ըրալու ցուտարյութեա մորու ցանեացացա տույժու ար հիանս.

Պրոյունու կը սարուց օս մուսեացու, ցուես-սոմացրու յրտագերտո „Շեսա- ցալո այս դաձլոնքի“. դաձլոնքի արսեպուլո Շեսացլութեասատաւու պատ- ճե յութրո Շեսատյերուսու ացուց ու ցուեսեմու ակրոպուղուսու յացու նանուն, ծղուգու օրմացու կը դլացու մուգամուցու ու ցանցարայութո. մարտլաց, ցա- սուլո սայսպես 60-ան նութեա ամ քերութորուան հիաթարյուլմա ցատերյու- մա VI ս-ուս սասումացրու կը դլացու ցամուցլունա կարությու, ըմելուց ներու- ծու նպարու մուսենուցու քեցրաս Շեսացլութեա յնդա պոտուղուպ (Քած. **XXX**) [Խոնաման ա. 1971: 104; 1974: 128, 138]. մագրամ ամ կարու ալմոհենամ յրտո մենունցելու նոնաալմացը ցանցա ցանցանա. սայմե օսաա, ըմ ակրոպո-

12. Սագլուսու ակրոպուղուսու Շեգարյութեա ագուլո մուսացլութու ալմոսացլու ու նանուն VI ս-թու մոնպալու յնդա պոտուղուպ. Հեր սպարսելու, Շեման կո ծունդութեան որցիւ Շեգարյա պետրա-ցուեսեմու ակրոպուղուսնե մուրութագու ամ մոմարտութեան յնդա ցանե- ութեացու պոտուղուպ.

ლისის ზედა ნაწილში, ზღუდის აღმოსავლეთ კედელში, რომელშიც დარიანი კრამიტებით შედგენილი ჯვარია, არის ციხის სხვა კარიც (ტაბ. I₃₋₄). თავის დროზე იგი VI ს-ის კარიბჭედ, ხოლო ჯვარი პეტრას საეპისკოპოსო კათედრის ადგილსამყოფელის აღმნიშვნელ სიმბოლოდ იქნა მიჩნეული [ინაიშვილი ა. 1971ა: 104; 1974: 139]. გამოდის, რომ ციხისძირს ჰქონდა ორი კარი. პროკოპი კესარიელი კი დაბეჯითებით პეტრას მხოლოდ ერთი შესასვლელის შესახებ მიუთითებდა. აკროპოლისში მეორე კარის არსებობამ პეტრა-ციხისძირის იგივეობის მომხრეების პოზიციები გარკვეულწილად შეასუსტა [სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს ... 2009: 104].

ხაზგასმითა აღსანიშნავი, რომ აკროპოლისის ზედა ნაწილში, კრამიტებით შედგენილ ჯვართან არსებული კარიბჭე აგებულია არა VI ს-ში, არა მედ გვიან, ციტადელის შემდგომი აღორძინების დროს, X ს-ში და ამდენად, მისი არსებობა პეტრა-ციხისძირის იგივეობაზე მსჯელობისას არაა სათვალავში მისაღები. ცნობილია, რომ მთავარსარდალმა ბესსამ: „პეტრას ზღუდე მიწასთან გაასწორა“, აკროპოლისის „კედელი მთლად დაანგრია“ და ა. შ. თუ ჯვრისგამოსახულებიან შესასვლელს და მასთან ორგანულად დაკავშირებულ დღემდე თითქმის უცვლელი სახით შემორჩენილ აკროპოლისის კედლებს VI ს-ში აგებულად მიღინევთ, მაშინ გაუგებარი ხდება, რა დაანგრიეს ბერძნებმა პეტრას ციხეზე 551 წლის ბრძოლის შემდეგ? ამასთან, წარმოუდგენელია, რომ ირანელებს ცხრა წლის განმავლობაში, როცა ისინი პეტრა-ციხისძირს ფლობდნენ, ხელუხლებლად დაეტოვებინათ ციხის შესასვლელთან, ყველაზე თვალსაჩინო ადგილას არსებული ჯვარი. აღნიშნული შესასვლელი და მის კედელში არსებული ჯვარი მოგვიანო — ციტადელის აღდგენის ხანისაა (ტაბ. I₃₋₄).¹³ ამრიგად, VI ს-ში პეტრა-ციხისძირს უნდა ჰქონოდა მხოლოდ ერთი შესასვლელი, როგორც ამას პროკოპი კესარიელი აღნიშნავდა. ზემოთ უკვე ითქვა, რომ პროკოპი კესარიელის მიერ ნახსენები კარი ციხისძირის ორმაგი ზღუდის მიდამოებში, კერძოდ დასავლეთ კედელში გასული საუკუნის 60-იან წლებში იქნა მიკვლეული [ინაიშვილი ა. 1974: 128, 138].

შემდეგ, პროკოპი კესარიელის თხზულებაში მოხსენიებული კარის ორივე მხარეს „დაკიდებული კლდეები“ სხვა არაფერია, თუ არა აკროპოლისის ჩრდილოეთი და სამხრეთი კლდეები, რომლებიც ციხისძირისადმი

13. ამ უბანზე შემორჩენილია ოსმალთა ბატონობის ხანაში აგებული მოგვიანო კედლებიც.

მიძღვნილ ლიტერატურაში, რატომღაც, ყველგან „ბორცვებადაა“ სახელ-დებული (იხ. თავი I). კლდეები ერთმანეთთან VI ს-ის სასიმაგრო კედლითა და ამ კედელში არსებული კარითაა დაკავშირებული (ტაბ. XXX). ამდენად, არც აქ ჩანს რაიმე წინააღმდეგობა პეტრასა აღწერასა და ციხისძირის ტოპოგრაფიას შორის.

ასევე საინტერესოა წყაროს შემდეგი ცნობა — „ამ კედლების ორივე მხარეს ორი კოშკი ააგეს“. მაშასადამე, პეტრას ორ კლდეს შორის აშენებული კედლების ორივე მხარეს ე. ი. კიდეებში კოშკები მდგარა. რა ვითარებაა ამ მხრივ ციხისძირში? VI ს-ის ზღუდის კედელი, რომელშიც ციხის იმ დროისათვის ერთადერთი შესასვლელი იყო, აშენებულია აკროპოლისის სამხრეთ და ჩრდილოეთ კლდეს შორის, ხოლო კედლის კიდეებში, ორივე მხარეს, კლდეებზე კოშკებია აღმართული. სამხრეთ კლდეზე კოშკის ნანგრევების არსებობის შესახებ ჯერ კიდევ ს. ჯანაშია მიუთითებდა. ამ ადგილას კოშკის ნამთები 1962 წელსაც დადასტურდა [ჯანაშია ს. 1949: 43; ინაიშვილი ა. 1974: 118-119]. მეორე კოშკი კი დღესაც დგას აკროპოლისის ჩრდილოეთი კლდის სამხრეთ-დასავლეთ კიდეში და ის ცნობილია, როგორც ციხისძირის №2 კოშკი¹⁴ (ტაბ. XXX). ამრიგად, პეტრას პროკოპისეული აღწერის თითქმის ყველა დეტალი, ფაქტობრივად იმეორებს ციხისძირის ტოპოგრაფია-გეგმარებას და ეს თანხვედრა სრულიად თვალსაჩინოა.

მიუხედავად იმისა, რომ პეტრა-ციხისძირის იგივეობის თეორიას მკვლევართა უმრავლესობა იზიარებდა, საკითხზე განსხვავებული შეხედულებების არსებობის გამო, სამეცნიერო წრეებში მაინც მიაჩნდათ, რომ პრობლემა კვლავ გადაუწყვეტელია და მისი გადაჭრა მხოლოდ ციხისძირის არქეოლოგიურ გათხრებს შეეძლო [ინაიშვილი ნ. 1993: 116; გამყრელიძე და სხვ. 2013: 589].

2017 წელს ციხისძირის №5 კოშკი აღმოჩენილმა უაღრესად საყურადღებო არტეფაქტებმა, თეორიულთან ერთად, მყარი მატერიალური საფუძველი შექმნა პეტრა-ციხისძირის იდენტურობის სამტკიცებლად. კოშკი გამოვლენილი სიტუაცია ასახავს ეგრისის ტერიტორიაზე ბიზანტიისა და ირანს შორის წარმოებული ხანგრძლივი ომის ანუ ეგრისის „დიდი ომიანობის“ ერთ-ერთ ფინალურ ეპიზოდს, როცა ბერძნებმა და ლაზებმა

14. დღეისათვის ციხისძირის ჩრდილოეთ კლდეზე აღმართული №2 კოშკი უფრო მოგვიანო ხანის (X ს.) შეიძლება იყოს. თუმცა, არ გამოვრიცხავ, რომ იგი VI ს-ის დანგრეული კოშკის ადგილზე ან მის სიახლოვესაა აგებული.

სასტიკად დამარცხეს ციხისძირში გამაგრებული ირანელები და ისინი განდევნეს ამ სიმაგრიდან.¹⁵

15. იმისათვის, რომ უფრო თვალნათლივ წარმოვიდგინოთ VI ს-ის შუა ხანების ეგრისის პოლიტიკური ვითარება და ციხისძირის №5 კოშკის არქეოლოგიური მასალა ისტორიულ ჭრილში გავიაზროთ, მკითხველს მოკლედ შევახსენებ „დიდი ომიანობის“ მიზეზებს, მიმდინარეობას და შედევებს.

523 წელს ქართლში გაბატონობის შემდეგ ირანელებმა მთელი გულისყური ეგრისისკენ მიმართეს. ეგრისის ხელში ჩაგდებით „იძერებს აღარ ეყოლებოდათ ის ხალხი, ვისთანაც ისინი განდგომის შემთხვევაში თავს გადაირჩენდნენ“ [გეორგია 1965: 94]. ეგრისის დაპყრობით ირანელები იქიდან გაძევევდნენ ბიზანტიელებს, რომელიც ეგრისს თავისი გავლენის სფეროდ მოიაზრებდნენ. ირანელების ეგრისში ბატონობა ნიშავდა მათ მიერ საზღვაო და სახმელეთო გზების კონტროლს, რითაც სამუალება ექნებოდათ ბიზანტიისათვის შეეტიათ, რომ გორც ზღვიდან, ისე ხმელეთიდან [გეორგია 1965: 95].

528 წელს ირანელები ეგრისში შეიჭრნენ. ბიზანტიელებსა და ეგრისელების ერთობლივმა ძალებმა ირანელები დამარცხეს. 532 წელს ბიზანტიის კეისარმა იუსტინიანემ და ირანის შაჰმა ხოსრომ „საუკუნო ზავი“ დადგეს. ბუნებრივია, ზავის იმედად არცერთი მხარე არ ყოფილა და ორივე საომარი მოქმედებებისთვის ემზადებოდა. იუსტინიანემ გამაგრა ეგრისის ზღვისპირა ზოლი. განსაკუთრებული ყურადღება მიექცა პეტრას გამაგრებას. პეტრაში ჩადგა ბიზანტიელთა გარნიზონი და მათი სტრატეგოსი, რომელსაც ეგრისში მყოფი ბიზანტიელთა მთელი ჯარი ემორჩილებოდა.

ჯარების შეყვანას ეგრისში მოსახლეობის უკმაყოფილება მოჰყვა. ამას თან დაერთო ბიზანტიელი სტრატეგოსების თავგასულობა. ბიზანტიელი მოხელეების თვითნებობით უკმაყოფილ გუბაზ მეფემ და მისმა დიდებულებმა ბიზანტიელებისგან თავის დასაღწევად ირანელებს მიმართეს. ხოსრო დათანხმდა ეგრისელთა შემოთავაზებას, 542 წელს ის თვითონ ჩაუდგა ჯარს სათავეში. სწრაფად გაიარა ქართლი და ლიხის ულერტეხილებით ეგრისში გადავიდა. როცა ხოსრომ შუაგულ ეგრისს მიაღწია, შაპს გუბაზი ეახლა და მთელი ეგრისი გადასცა [გეორგია 1965: 86-87]. ირანელთა და ეგრისელთა ჯარმა პირველ რიგში პეტრას შეუტია. ხანმოკლე და სისხლისმლვრელი ბრძოლის შემდეგ მათ ციხე-ქალაქი აიღეს. ამის შემდეგ, ხოსრომ ეგრისი დატოვა. პეტრაში ირანელები გამაგრდნენ.

ირანელთა ეგრისში გაბატონებით ლაზები კიდევ უფრო ცუდ პირობებში ჩავარდნენ. გუბაზმა ირანელებს ზურგი აქცია და ისევ ბიზანტიელების მხარეზე გადავიდა. კეისარმა გუბაზს 7000 ბიზანტიელი ჯარისკაცი და ჭანების ათასეული გამოიუგზავნა. ეგრისელები გუბაზის სარდლობით ბიზანტიელებს შეუერთდნენ და ისნი პეტრასაკენ დაიძრნენ. ქალაქის აღება გაძნელდა. ხოსრომ მერმეროეს სარდლობით დიდალი ცხენოსანი და ქვეითი ჯარი გაგზავნა ეგრისში პეტრას დამცველთა დასახმარებლად. შემინებულმა ბიზანტიელებმა პეტრას ალყა მოხსნეს.

მერმეროემ პეტრას დამცველებს სულზე მოუსწრო. ციხე-ქალაქის კედლები სანახევროდ დანგრეული იყო. 1500 მეომრიდნ ცოცხლად მხოლოდ 350 იყო დარჩენილი. მერმეროემ ციხე-ქალაქში 3000 მებრძოლი დატოვა და მათ პეტრას გამაგრება უბრძანა. მეციხოვნებს დაუტოვა მერმეროემ ქართლიდნ წამოლებული მთელი სურსათი. მერმეროემ ეგრისში 5000 ჯარისკაცი დატოვა. თვითონ კი სომხეთში გადავიდა. 549 წელს რიონის ნაპირებთან, ხოლო 550 წელს ცხენისწყლის ნაპირზე დამარცხების მოუხედავად, პეტრას კვლავ ირანელები ფლობდნენ.

551 წელს ბიზანტიელებმა და ეგრისელებმა დიდი მსხვერპლის ფასად ციხე-ქალაქი აიღეს. პეტრას უკანასკნელი მცველები, დაახლოებით ხუთას კაცამდე, აკროპოლისში გამაგრდნენ და ბიზანტიელთა ტყვეობას ცეცხლში დაფერფვლა ამჯობინეს. ბიზანტიელებმა პეტრას ზღუდე მინასთან გაასწორეს. ასე დასრულდა ბრძოლები პეტრასთვის, რომელიც გამორჩეული სამხედრო-სტრატეგიული პუნქტი იყო ეგრისის „დიდი ომიანობის“ პერიოდში [ბოგვერაძე ა. 1973: 249-268].

ციხისძირის (პეტრას) გამაგრება ირანელთა მოსალოდნელი თავდასხმებით რომ იყო გამოწვეული, კარგად ჩანს №5 კოშკისა და ზღუდის კედლის გეგმარებით. კოშკი ზღუდის კედელზე გარედან ანუ აღმოსავლეთიდანაა მიღვმული და მას შესასვლელი დასავლეთიდან — ზღვის მხრიდან აქვს (ტაბ. XXX, XXXI). ცხადია, კედელიცა და კოშკიც იმ მიზნით იყო აგებული, რომ წინააღმდეგობა გაენია აღმოსავლეთიდან მომხვდური მტრისთვის. ასეთად კი ბიზანტიელებისათვის იმ პერიოდში ერთადერთ რეალურ ძალად ირანი მოიაზრებოდა [მინდორაშვილი დ. 2020: 215].

პეტრა-ციხისძირის იგივეობის საკითხის განხილვისას უნდა გავიხსენოთ პროკოპი კესარიელის ცნობა, რომლის მიხედვით, 542 წელს,¹⁶ სასტიკი ბრძოლის შემდეგ, ირანელებმა დაიკავეს ზღვისპირა ციხე-ქალაქი პეტრა და იქ ცხრა წელი იყვნენ გამაგრებული [გეორგიკა 1965: 87]. ეს იყო ერთადერთი სიმაგრე ეგრისში, რომელიც ირანელებს დიდი ხნის მანძილზე ჰქონდათ დაპყრობილი.¹⁷ ციხისძირის №5 კოშკის გათხრებით ირკვევა, რომ ირანელი მებრძოლები ციხე-ქალაქში ხანგრძლივად მდგარან. ამაზე მეტყველებს კოშკში აღმოჩენილი ისეთი არტეფაქტები, რომლებიც აუცილებელია ერთ ადგილას დიდი ხნით ცხოვრებისათვის. ესენია: ხელწისქვილის ქვები; დიდი რაოდენობის სამზარეულო და სუფრის ჭურჭელი (დერგები, ქოთნები, დოქები); მრავალრიცხოვანი ამფორები; ქვის სტაციონალური ჭურჭელი; მარცვლეულის მარაგი და სხვ. ჩამოთვლილი არტეფაქტები უტყუარი დასტურია იმისა, რომ ირანელები აქ ხანგრძლივად იმყოფებოდნენ. ეგრისის სამეფოს ერთადერთი პუნქტი კი სადაც ირანელები დიდხანს (ცხრა წელი) იდგნენ, იყო პეტრა. ხოლო, კოშკში გამაგრებული მებრძოლები ირანელები რომ იყვნენ და არა ბიზანტიელები ან ლაზები, როგორც ზემოთაც აღინიშნა, მეტყველებს ნაგებობაში აღმოჩენილი 98 მონეტა, რომელთაგან უკლებლივ ყველა სასანური ფულია. ამდენად, კოშკის არქეოლოგიური მასალა მნიშვნელოვნად ამაგრებს იმ ოეორიას, რომ ციხისძირი პეტრა [მინდორაშვილი დ. 2020: 216].

პროკოპი კესარიელის მიერ აღნერილი 551 წელს პეტრასათვის გამართული ბრძოლის ზოგიერთი ეპიზოდი, თითქმის ზუსტად იმეორებს

16. დ. მუსხელიშვილს აღნიშნული ბრძოლის თარიღად 541 წელი მიაჩნია [მუსხელიშვილი დ. 2003: 278].

17. ირანელები გამაგრებული იყვნენ წებელდის ციხეშიც, მაგრამ მას სულ მცირე ხნით ფლობდნენ [გეორგიკა 1965: 163-164].

ციხისძირის №5 კოშკში გამოვლენილ სიტუაციას. გავიხსენოთ, როგორ გადმოგვცემს ბრძოლის ფინალურ ეტაპს პროკოპი კესარიელი: „რომაელებმა ცეცხლში გაახვიეს აკროპოლისი, ისინი ფიქრობდნენ, რომ ამ გზით მოწინააღმდეგეს აიძულებდნენ მათ დანებებოდნენ. ცეცხლი რომ გაძლიერდა და უბედურება თვალწინ დაინახეს, ბარბაროსები კარგად მიხვდნენ, რომ ისინი სულ მაღე ფერფლად იქცეოდნენ, და დაკარგეს ყოველგვარი იმედი და, რადგან ხსნას არსაიდან ხედავდნენ და არც მტრის ხელში ჩავარდნა სურდათ, ყველანი, აკროპოლისთან ერთად ცეცხლმოდებული, მაშინვე დაიღუპნენ“ [გეორგიკა 1965: 177-178]. ჩანს, იგივე გადაწყვეტილება მიუღიათ კოშკში გამარებულ ირანელებსაც.¹⁸ ნაგებობის გათხრებისას აღმოჩენილი მებრძოლების დამწვარი ძვლების ფრაგმენტები იმის დასტურია, რომ ისინი მოწინააღმდეგეს არ დანებებიან (ან მოწინააღმდეგეს არ მიუცია მათთვის საშუალება დანებებოდნენ) და აღმოდებულ კოშკში დაღუპულან. წერილობით წყაროში აღნერილი ირანელთა და ბიზანტიელ-ევროსელთა შორის პეტრასათვის ბრძოლის ეპიზოდები ზედმინევნით კარგად აისახა ციხისძირის №5 დამწვარ-დანგრეულ კოშკში, რაც კიდევ ერთხელ მეტყველებს იმის სასარგებლოდ, რომ ციხისძირი პეტრაა [მინდორაშვილი დ. 2020: 217].

1962-1965 წლების განათხარი მასალების მიხედვით, ციხის სამხრეთი უბანი VI ს-ში განადგურებულა და შემდგომში დიდი ხნის მანძილზე ეს ტე-რიტორია არავის განუახლებია. თავის დროზე, ამის შესახებ ა. ინაიშვილი წერდა: „ჩრდილოეთით და ნაწილობრივ ჩრდილო-აღმოსავლეთით, სადაც პარალელური კედლების საძირკვლების ყველაზე დაბალი დონეა ... ჩალენილია კოშკის თუ შემაერთებელი კედლების დუღაბით შეკრული უზარმაზარი ფრაგმენტები“ [ინაიშვილი ა. 1974: 126]. აღნიშნულ ფართობზე ძირითადად IV-VI სს-ის არტეფაქტები დაფიქსირდა, რაც ა. ინაიშვილს აფიქრებინებდა, რომ ციხისძირის „სამხრეთ ბორცვზე ... მცირე აკროპოლისმა მოქმედება შენწყვიტა მას შემდეგ, რაც ბიზანტიელებმა სპარსული გარნიზონი გაანადგურეს და ... პეტრას კედლები და კოშკები შეგნებულად დაანგრიეს“ [ინაიშვილი ა. 1974: 126; შდრ. გეორგიკა 1965: 180].

18. პეტრა-ციხისძირში გამართული სასტიკი ბრძოლის სურათს უნდა ასახავდეს გასული საუკუნის 60-იან წლებში ჩატარებული გათხრებისას, აკროპოლისის ზედა ნაწილში გამოვლენილი VI ს-ის დამწვარი ფენები და ამ ფენებში აღმოჩენილი მუზარადისა და ჯაჭვის პერანგის ფრაგმენტები [ინაიშვილი ა. 1974: 145].

პირო ზოლში მდებარე ქალაქი კვლავ განაგრძობდა არსებობას. უფრო მეტიც, VI-IX სს-ში პეტრა საეპისკოპოსო (და სავარაუდოდ ადმინისტრაციულ) ცენტრად წარმოგვიდგება [დიასამიძე ბ. 2001: 168, 176; ლომოური 6. 2009: 90]. ეს კი შეუძლებელი იქნებოდა ქალაქის სრული განადგურების შემთხვევაში.

გამოთქმულია მოსაზრება, რომ „პეტრა მთელი ადრე შუა საუკუნეების მანძილზე და შემდეგაც რჩება მნიშვნელოვან სავაჭრო-ეკონომიკურ თუ სამხედრო პუნქტად“ [დიასამიძე ბ. 2001: 178]. წერილობითი წყაროებისა და არქეოლოგიური მასალების მიხედვით ჩანს, რომ პეტრა-ციხისძირის ისტორიაში ადგილი ჰქონდა მნიშვნელოვან რყევებს და მისი სავაჭრო-ეკონომიკური თუ სამხედრო-სტრატეგიული შესაძლებლობები ყოველთვის აღმავალი ხაზით არ ვითარდებოდა.

გვიანანტიკურ ხანაში და ადრეული შუა საუკუნეების საწყის ეტაპზე პეტრა მართლაც იყო დაწინაურებული სავაჭრო-ეკონომიკური პუნქტი და ამაზე ნათლად მეტყველებს ციხისძირში და მის ახლომახლო მიკვლეული არტეფაქტები - იმპორტული კერამიკა, მინის ნაწარმი, მრავალრიცხოვანი ნუმიზმატიკური მასალა და სხვ. [ინაიშვილი ნ. 1993: 114]. თუმცა, იმ პერიოდში სამხედრო-სტრატეგიული თვალსაზრისით პეტრა არაფრით გამოირჩეოდა, ვიდრე იუსტინიანემ 532 წლის შემდგომ ხანებში, საგანგებოდ არ გაამაგრა პეტრა და ის არ აქცია ირანელების ნინააღმდეგ ბრძოლის ერთ-ერთ ძლიერ ბასტიონად. ამის შესახებ პროკოპი კესარიელი სრულიად გარკვეულად წერდა: პეტრა „უმნიშვნელო იყო ნინათ, ხოლო იუსტინიანე მეფემ გაამაგრა და ყოველმხრივ გაამშვენიერა“ [გეორგია 1965: 83]. ამიერიდან, პეტრა გვევლინება ერთის მხრივ ძლიერ სამხედრო-სტრატეგიულ პუნქტად, მეორეს მხრივ მნიშვნელოვან სავაჭრო-ეკონომიკურ ცენტრად. გავიხსენოთ, რომ სწორედ პეტრას აკროპოლისში ჰქონდა თავისი რეზიდენცია სტრატეგ იოანე ციბეს, რომელმაც თავისი კონტროლის ქვეშ მოაქცია ბიზანტიელებსა და ეგრისელებს შორის არსებული სავაჭრო ურთიერთობები, რამაც საზოგადოებაში დიდი უკმაყოფილება გამოიწვია [გეორგია 1965: 74-75].

542-551 წლებში ციხე-ქალაქი ირანელებმა მიიტაცეს და იმ პერიოდში პეტრა-ციხისძირის სავაჭრო-ეკონომიკური აქტიურობა მნიშვნელოვ-

ნად უნდა შესუსტებულიყო. სამხედრო თვალსაზრისით კი სიტუაცია ისე შეიცვალა, რომ ბიზანტიიელების მიერ ირანელების წინააღმდეგ დიდი ძალისხმევით შექმნილ სტრატეგიულ სიმაგრეს ირანელები ცხრა წელი ისევ ბიზანტიიელების წინააღმდეგ იყენებდნენ. 551 წელს ციხე-ქალაქი ბიზანტიიელებმა ბრძოლით აიღეს და მისი აკროპოლისი თვითონვე დაანგრიეს. ამის შემდეგ, აკროპოლისმორღვეულმა პეტრამ ბუნებრივია, სამხედრო პუნქტის მნიშვნელობა დაკარგა.

როგორც უკვე აღინიშნა, VI-VII სს-ში პეტრა საეპისკოპოსო ცენტრის სტატუსს ინარჩუნებდა [დიასამიძე ბ. 2001: 168, 176]. სავარაუდოდ, საეპისკოპოსო რეზიდენცია იყო ზღვისპირა ზოლში არსებული ქალაქის ტერიტორიაზე, რომელსაც 551 წლის სასტიკი ბრძოლა ნაკლებად უნდა შეხებოდა. პროკოპი კესარიელის მიხედვითაც ისე ჩანს, რომ გადამწყვეტი ბრძოლა მიმდინარეობდა არა ქალაქის, არამედ აკროპოლისის ტერიტორიაზე, რომელიც ბიზანტიიელებმა შემდგომ მიწასთან გაასწორეს. X ს-ში იწყება პეტრა-ციხისძირის აკროპოლისის ხელახალი აღორძინება.

* * *

§ 2. პეტრა-ციხისძირის ნავსადგურის საკითხისათვის. პეტრა-ციხისძირის სხვადასხვა პრობლემას შორის საინტერესოა საკითხი ციხე-ქალაქის ნავსადგურის შესახებ. მკვლევართა დიდ ნაწილს მიაჩნდა, რომ პეტრას, როგორც მნიშვნელოვან ზღვისპირა სტრატეგიულ სიმაგრეს აუცილებლად უნდა ჰქონოდა ნავსადგური. მაგრამ აქ ერთი წინააღმდეგობა იქმნებოდა. ციხისძირის სანაპირო ზოლი ნავსადგურისათვის გამოუსადეგარია და ამ მიდამოებში მისი არსებობა ფაქტობრივად გამორიცხულია. ამიტომ, პეტრა-ციხისძირის იგივეობის მომხრეები ცდილობდნენ ნავსადგური ციხისძირთან სადმე ახლომახლო ეძებნათ და საამისოდ სხვადასხვა ადგილებს ასახელებდნენ. ხოლო მათთვის, ვინც არ იზიარებდა პეტრა-ციხისძირის იგივეობის თეორიას, ციხისძირთან ნავსადგურის არარსებობა ერთ-ერთ არგუმენტად იყო გამოყენებული ამ ორი პუნქტის იდენტურობის უარსაყოფად [ინაიშვილი ნ. 1993: 115]. №5 კოშკის აღმო-

ჩენები ფაქტობრივად აღარ ტოვებს კითხვებს პეტრა-ციხისძირის იგივე-ობის შესახებ, მაგრამ ნავსადგურის პრობლემას ორიოდე სიტყვით მაინც შევეხები.

ს. ყაუხეჩიშვილის მოსაზრებით, პეტრა ისეთ პუნქტშია საძიებელი, რომელიც ხელსაყრელ პირობებს შექმნიდა ვაჭრობისა და სავაჭრო მიმო-სვლისათვის, სამხედრო საქმიანობისათვის და ა. შ. ამისათვის კი აუცი-ლებელი იყო კარგი ნავსადგური, რომლის ძიებამ ის მიიყვანა ბათუმამდე, სადაც ნავსადგურისათვის მართლაც შესაფერისი პირობებია [გეორგიკა 1965: 105]. ეს თეორია მკვლევართა უმრავლესობამ იმთავითვე არ გაი-ზიარა. თუმცა, როგორც უკვე ითქვა, პეტრასთან ნავსადგურის არსებო-ბის აუცილებლობას ისტორიკოსთა ნაწილი უყოყმანოდ აღიარებდა და ნავსადგურის ადგილმდებარეობის შესახებ განსხვავებულ მოსაზრებებს გამოთქვამდა.

6. ლომოურს პეტრას საქალაქო დასახლება და მისი ნავსადგური ჩა-ქვის დაბლობის მიმდებარე ტერიტორიაზე ეგულებოდა [ლომოური 6. 2011: 197].

ი. სიხარულიძის შეხედულებით, ციხე-ქალაქის ნავსადგურისათვის ყველაზე უკეთესი პირობებია მდ. კინტრიშის შესართავთან და შესაბა-მისად, პეტრა-ციხისძირის ნავსადგურიც იქ უნდა ყოფილიყო [სიხარუ-ლიძე ი. 1959: 99-100].

გ. გრიგოლია სხვა მკვლევართა კვალდაკვალ ნავსადგურს პეტრას შემადგენელ ნაწილად განიხილავდა, მაგრამ მიაჩნდა, რომ პეტრა იყო არა ციხისძირი, არამედ ხოფა, რომელსაც აქვს კარგი ნავსადგური [გრი-გოლია გ. 1993: 11-78].

პეტრასთან ნავსადგურის აუცილებელი არსებობის თეზამ არასწო-რი მიმართულებით წარმართა ციხე-ქალაქის ლოკალიზაციის კვლევა და კიდევ უფრო ბუნდოვანი გახადა ნავსადგურის ადგილმდებარეობის სა-კითხი.

ჯერ კიდევ 1971 წელს დაიბეჭდა ა. ინაიშვილის სტატია, რომელიც მიეძღვნა პეტრა-ციხისძირის ნავსადგურის პრობლემას. მასში გაანა-ლიზებულია ყველა შეხედულება, სადაც საუბარია ციხე-ქალაქისათვის ნავსადგურის არსებობის აუცილებლობაზე, მის სავარაუდო ადგილმდე-

ծարյոბանց դա սեզ. Տիգաթիա՛մ ազգորմա տացուսո, Տաշմառք Տաղյուժվոլունագ դասածութեծուլո մուսածրեծաց Բամուպյենա [Ինամշվուլո ա. 1971: 74-90].

Ա. Ինամշվուլո Տրուլուագ մարտեծուլագ ալնուննազգա, Ռոմ Ռուլուա մեջելոնծա პէտրաս նացածցուրթե, Ռոգորու Ռեալուրագ արսեծուլ ուայթ-թե, Ռագցան Ծպարուեծու ուս արսագ մուկեցենունա [Ինամշվուլո ա. 1971: 75]. Կուրագցեծա ունցա մոյելու ում ցարյունեծաս, Ռոմ „VI Տաղյունուն ծունդուա-Տպար-Սետու յուրտուերտունամու, լածունամու յուցուանց մենացու Շետակեծու ացցունաս — პէտրամու — արց յուրտել ար հինս ծունդուելու մերու Տամեցրո եռմալ-ցեծու ցամունցենեծա. Ես ածլուերեծու յէշու ումու Շեսաեց, Ռոմ ծունդուելու մուլու եռանամու լածունամու մլույրո Տամեցրո յուլութո կըսազգատ. Տորում, Ծարմուցցենելու մուսո ցամունցենեծունա պէտրաս մրացալց նու ույըրա-ցունցու, ույնցաց Ջարուսա դա մուսաելունա ցազակացունու ույ Տաղյուսատ-Տա-նուցացու ցալմուսանցագ, Ռոգորու Ես գրայելու մացալութիւ դասգուրցեծա“ [Ինամշվուլո ա. 1971: 86].

Պէտրասատցու ցամարտուլ ծրճուլեծու կըրճնեծու մոյեր յուլութու ցա-մունցենեծունա մկանցարո ումու եսնունա, Ռոմ կըրճնեծու ում դրուսատ-ցու ցարուսու Տանապուրո թուլու ար կըսազգատ մլույրո Տամեցրո յուլութո [Ինամշվուլո ա. 1971: 85-86]. Վոյոյերու, կըրճնեծու մոյեր պէտրա-Ցունունու Տանապուրո եռմալցեծու ցամունցենեծունա ումու ույու ցամոնցեցու, Ռոմ եռմալցեծու մումրանու-մանցերունեծա ույ Տանապուրուն (Ցուն-յալայտան) մու-ելունա արց ուսե լրմա նյուլուսա դա նյուլունա ամոնցունու կլցեցեծու ցարյ-մուցամու Տրուլուագ Շեյսլուեծու ույու.

Եցրուսու Տանապուրո թուլու ծունդուելու արասդրու յուշեծնեն Եյ-լունան Տանապուրո եռմալցեծու ցամունցենեծու Շեսամլուեծունա. Տառյա-մու Տանապուրո ամունցու ցամունցենու ացատու Տյուլաստիկունու ցնոնա, Տա-նաց գետալուրագա ալներունու 555 Եյլու ուանուսու Ցուն-յու ցամացրու յուլու ծունդուելու Ռոգոր յմիացենան Տպար-Տելու տացասեմու մուսաց-րու յուլագ. Ռոգոր ցանալացեն ուսոնո ուանուսու Շեսարտացտան ցեմեն, Ռոմլու յունու ույունու մշվունու Տրուլու Ռիյուլու մեծրունու այցելու մանյանցենու Շետարացունու ուանու, Ռոմլու յունու Պատրուլունուն մդոնարու ցասնչուն դա ա. թ. [Գյուրցու 1936: 102-103]. Ամգենագ, ծունդուելու ու

მიერ პეტრა-ციხისძირთან საბრძოლო ხომალდების გამოყენებლობა უფრო ამ მიდამოებში ღრმა წყლისა და ნავსადგურის არარსებობით უნდა აიხსნას, ვიდრე სამხედრო ფლოტის მცირერიცხოვნობით.

სავსებით ვიზიარებ ა. ინაიშვილის მოსაზრებას, რომ პეტრა-ციხისძირს ნავსადგური არ ჰქონდა [ინაიშვილი ა. 1971: 75]. მართლაც, წარმოუდგენელია 551 წელს პეტრასათვის გამართულ სასტიკ ბრძოლაში ბიზანტიელებს, იმდროინდელ ცივილიზებულ სამყაროში საუკეთესო სამხედრო ფლოტის მფლობელებს, მაქსიმალურად არ გამოყენებინათ საზღვაო შესაძლებლობები, არ განელაგებინათ ციხე-ქალაქის გასწვრივ სამხედრო გემები და პეტრაში გამაგრებული ირანელებისათვის დასავლეთიდანაც არ შეეტიათ. პროკოპი კესარიელი დეტალურად აღწერს უმძიმეს სახმელეთო ბრძოლას პეტრასათვის, მაგრამ გაკვრითაც არ ახსენებს ციხე-ქალაქზე ზღვის მხრიდან განხორციელებულ თავდასხმას.

მართებულია ა. ინაიშვილის დასკვნა, რომ „პეტრაში მისი აყვავების ხანაში ნავსადგური, როგორც ქალაქის მნიშვნელოვანი პუნქტი, არ ჩანს. სხვა შემთხვევაში არც პროკოპი კესარიელს და არც მის მომდევნო ავტორებს (აგათია სქოლასტიკოსი) იგი აღუნიშნავი არ დარჩებოდათ“ [ინაიშვილი ა. 1971: 87]. მკვლევარის აზრით, „ეს სრულებით არ ნიშნავს იმას, რომ ქალაქ პეტრას სავაჭრო და სხვა რიგის ურთიერთობები არ გააჩნდა ზღვით, მაგრამ ამისათვის არ იყო საჭირო და აუცილებელი ბუნებრივად მოხერხებული ყურის, ნავსადგურის არსებობა. ნავების მისადგომად ჩვეულებრივი ზღვის ნაპირი უნდა ყოფილიყო გამოყენებული“ [ინაიშვილი ა. 1971: 87].²⁰

მართლაც, ნავსადგურის არარსებობის პირობებშიც, ციხისძირის სანაპიროს ყოველთვის შეიძლება მოსდგომოდა პატარა ნავები, რომელიც ზღვაში მოშორებით მდგარი გემებიდან ტვირთებს გადმოზიდავდა ან მებრძოლებს გადმოიყვანდა.

გადაჭრით შეიძლება ითქვას, რომ ზღვის სანაპიროზე არსებობის მიუ-

20. მკვლევარი იმასაც აღნიშნავდა, რომ პეტრასთან ნავსადგურის არარსებობა ზოგადად არ გამორიცხავს დეხვა-კინტრიშ-აჭყვას შესართავთან ნავმისადგომის არსებობის შესაძლებლობას, სადაც გვიან შუა საუკუნეებში ვახუშტი ბაგრატიონს ეგულებოდა ნავსადგური „ფრიად კეთილი“ [ქართლის ცხოვრება 1973: 792]; ინაიშვილი ა. 1971: 87]. თუმცა, ამ ნავსადგურის ადრეულ შუა საუკუნეებში არსებობის თეორიულად დაშვების შემთხვევაშიც, მას ციხე-ქალაქიდან სიშორის გამო, პეტრასთან კავშირი არ უნდა ჰქონოდა.

Եցազագ, პեტրա და Նինայր და არა როგორც մოხերხեბուլո նավսագցურის մქონე და შესაბამისად აქტიური սაზღვაო კომუნიკაციების განմաხორციელებელი ციხე-სიმაგრე, არამედ, როგორც ირანელების սახմელեთო შეմուტევების აღმკვეთი սამხედრო-სტრატეგიული პუնქტი.

ყველա նიშնում მიხედვით ჩანს, რომ პეტრა-ციხისძირს ნავսაգցური არ ჰქონია. მისი სანაპირო ზოლი გამოუსადეგარია ნავսაգցურისათვის, რადგან აქ წყალი ღრმა არაა და თანაც წყლიდან არაერთი კლდეა ამოზიდული, რომლებიც ფაქტობრივად გამორიცხავს ამ ადგილებში გემების ნაპირთან მიახლოებას. სავარაუდოდ, ბიზანტიელთა გემები ნაპირიდან მოშორებით უშვებდნენ ღუზას და მათ მიერ მოტანილ სუրსათ-სანოვაგის თუ იარაღის მიწოდება პეტრა-ციხისძირისათვის ნავების მეშვეობით ხორციელდებოდა.

* * *

§ 3. ორმაგი კედლების საკითხისათვის. ზემოთ არაერთხელ აღინიშნა, რომ ციხისძირის ციტადელის ჩრდილოეთ და სამხრეთ კლდეებს ზღუდის ორმაგი კედლები აკავშირებს (ტაბ. II₁, XXX). ყველა მკვლევარი, ვინც ამ კედლების შესახებ მსჯელობდა, მათ შორის თითქოს დიდ ქრონოლოგიურ სხვაობას ვერ ხედავდა. მხოლოდ იმ მომენტს ეს მებოდა ხაზი, რომ ზღუდის ორმაგი კედლიდან, დასავლეთის დიდი კედელი იყო „ძირითადი კედელი“ და მას სრულიად სამართლიანად, ბიზანტიის იმპერატორ იუსტინიანეს მიერ ეგრისის სამეფოს ტერიტორიაზე თავდაცვითი ნაგებობების აქტიურ მშენებლობას უკავშირებდნენ (ტაბ. II₁, IV_{1,2}, XXX) [Мелитаври К. 1971: 18; ლეკვინაძე В. 1973: 174; ინაიშვილი ა. 1974: 127-128; ინაიშვილი გ. 1993: 9-10].

ნაკლები ყურადღება ექცეოდა ზღუდის აღმოსავლეთი კედლის აგების კონკრეტული თარიღის განსაზღვრას. მშენებლობის ტექნიკით, წყობის ხასიათითა და კამაროვან-თახჩებიანი მინაშენებით, ზღუდის აღმოსავლეთი კედელი სრულიად განსხვავდება დასავლეთი კედლისაგან, რაც პირველ რიგში მათ შორის არსებული ქრონოლოგიური სხვაობით უნდა აიხსნას (ტაბ. III, XXXII₄).

Ցղյուգուն դասավլետ կեցելու մոშենցեծուլու №5 շրմքու տուայիմու մոծյենուլու ալմոսավլետ կամարուան-տաեհեծուան կեցելու դա մատ թորու մեռլու զօնիցուոնուրեծու Շեմտեզեզամու, Շեյսլուեծու 551 նուլս ծուծանցույլու սասցույած ցագաենցատ դա ցաենցրուատ №5 շրմքու, եռլու մուսցան 2,20 մ-ու դամորուեծու մցցար կամարուան-տաեհեծուան կեցելու ծրմուլու կազան ար Շեմորհենուլուպու. յս մամոն, րուպա շրմքու դա „մորուագ կեցելու“ Շեցուա և նորյա կամարուան-տաեհեծուանու կեցլու մերուդան անյ ալմոսավլետուդան եռուույլուցուած.

Ցղյուգուն որուա կեցլու տանագրույլուն սայէքուա օմու ցամու, րոմ տու VI ս-ու „մորուագ կեցելու“ №4 դա №5 շրմքու թորու գոյսուրուցու պուե-սոմացրեմու Շեսասվլելու կարո, „մորուագ կեցլու“ Վարալույլու կամարուան-տաեհեծուան կեցելու Շեսասվլելու ար հանս - կեցելու շնչուցու գունիցուոնուրեծու Շեմտեզեզամու, րոցուր Շեյսլուեծու պուեմու մուսցեցրա, տու մասմու Շեսասվլելու երտագերտու կարու նոն, ալմոսավլետու մերուդան, երտուանու շնչուցու կեցելու ույու ալմարույլո? ամցարու զուարեպա մեռլու օմուտ անեսնեծա, րոմ VI ս-ու „մորուագ կեցլու“ գունիցուոնուրեծուսաս կամարուան-տաեհեծուանու կեցելու ար արսցեծունդա. Ցղյուգուն յս որո, երտմանետու Վարալույլու կեցելու սեզադասեզա դրուսա ացցեծուլու. շոյրո աֆրեյլու դասավլետու յ. ն. „մորուագ կեցելու“, րոմելուց №5 շրմքու ույու մոշենցեծուլու (գու. II₁₋₂, IV₁₋₂, XXX, XXXII₃). „մորուագ կեցլու“ մշենցեծուլուն, րոցուր ուույա, ուսցունուանու սամշենցեծու մուլցանցուն սկազմուրուն ամ

Ցղյուգուն սկազ ալունուն, րոմ սասումացրու կեցլու մշենցեծուլուսաս տա- վուանց պոտուլա ցանսաթլուրու կոմքու մշենցեծուլուն. „մորուագ կեցլու“ ացցեծու Ցղյուգուն տարու 61 ս-ու 40-ունու նուլեծու. շոյրո ցանս, ծուծանցույլու գունիցուոնուրեծու ամցարո, մարտլաւ մոնումենցուրու կեցլու աշենցա. կե- ցլու ացցեծու Ցղյուգուն տարու 542 նուլու սկազ ցանսաթլուրու, րացցան ամ

21. կամարուան-տաեհեծուանու կեցելու ամյամած երտ ացցուլաս ցանսունու դա ամ լուսակա ցանսունու ացարաց հասասվլելու ցնա (գու. XXX). տումբա, կեցելու ամ ցասասվլելու Շեյմնա տանամեցրու մուլցանա.

წელს პეტრა ირანელებმა დაიკავეს და ბიზანტიელები აქ აღმშენებლობით საქმიანობას ვეღარ გააგრძელებდნენ.²² 551 წელს კი კედელიცა და მასზე მიშენებული კოშკებიც ბიზანტიელ-ეგრისელებსა და ირანელებს შორის გამართულ სასტიკ ბრძოლას შეეწირა.

VI ს-ის პირველი ნახევრის ზღუდის კედელს („ძირითად კედელს“) ცალკეულ ადგილებში ეტყობა ძალადობის კვალი – კოშკის მიდამოებში მისი ნაწილი დანგრეულია ან გვერდზე გადაწოლილი. კამაროვან-თახჩებიან კედელზე კი ძალადობრივი ნგრევის კვალი არ ჩანს. იგი უფრო უამთა მსვლელობითაა შელახული, ვიდრე საომარი მოქმედებებით (ტაბ. III, XXXII₄). ორივე კედლის ერთდროულად არსებობის პირობებში, 551 წელს პეტრაზე შეტევის განმახორციელებელ ბიზანტიელებს ციხის „ძირითადი კედლისა“ და მასზე მიშენებული კოშკის აღებამდე ჯერ მის აღმოსავლეთით, პარალელურად მდგარი კამაროვან-თახჩებიანი კედლის წინააღმდეგობა უნდა დაეძლიათ, რადგან უეჭველია პეტრაზე შეტევა სწორედ ამ მხრიდან განხორციელდა.²³ ძალადობრივი ქმედებების კვალი კი კამაროვან-თახჩებიან კედელზე, როგორც უკვე აღინიშნა, არ შეიმჩნევა. ამრიგად, კამაროვან-თახჩებიანი კედელი გვიანაა აგებული, კერძოდ მაშინ, როცა დასავლეთის „ძირითადი კედელი“ და მასზე მიშენებული №5 კოშკი აღარ ფუნქციონირებდა. უფრო კონკრეტულად, კამაროვან-თახჩებიანი კედელი პეტრა-ციხისძირის აღმშენებლობის მეორე ეტაპზე, X ს-ში უნდა აეგოთ.

ჩანს, ციხე-ქალაქის აღორძინების მეორე ეტაპზე სამშენებლო სამუშაოები ძირითადად წარიმართა ციტადელის ზედა ნაწილზე (ტაბ. I₁₋₂). ციტადელის ქვედა, სამხრეთ უბანზე კი „ძირითადი კედლის“ და კოშკების ნანგრევები თითქმის ხელუხლებლად დატოვეს. ნანგრევები საიმედოდ ვერ დაიცავდა ციხის ამ ნაწილს. ამიტომ მწყობრიდან გამოსული „ძირითადი კედლის“ პარალელურად აგებულ იქნა ზღუდის კამაროვან-თახჩებიანი

22. შესაბამისად, 527-542 წლებით უნდა განისაზღვროს პეტრა-ციხისძირის სამნავიანი ბაზილიკის მშენებლობის თარიღიც.

23. 551 წელს პეტრას აკროპოლისზე დასავლეთიდან ანუ ზღვიდან საომარ ოპერაციებს ადგილი არ ჰქონია. რთული რელიეფის გამო, პეტრაზე იერიში ნაკლებ სავარაუდოა ჩრდილოეთიდან და სამხრეთიდან. ამდენად, როგორც ზემოთ უკვე აღინიშნა აკროპოლისზე შეტევა ძირითადად აღმოსავლეთიდან უნდა განხორციელებულიყო.

უწყვეტი, ყრუ კედელი (ტაბ. II, XXXII₄). „ძირითადი კედლის“ ნანგრევებში მოყოლილი პროკოპი კესარიელის მიერ ნახსენები პეტრას ძველი კარი აღარ განუახლებიათ და ციხეში შესასვლელი გაუკეთებიათ ციტადელის ზედა ნაწილში, აღმოსავლეთ მხარეს იქ, სადაც კედლის წყობაში კრამიტებით შედგენილი ჯვარია შემორჩენილი (ტაბ. I₃₋₄).

* * *

2016-2017 წლებში ციხისძირის №5 კოშკში გამოვლენილმა არტეფაქტებმა საგრძნობლად გაამდიდრა ჩვენი ცოდნა საკუთრივ პეტრა-ციხისძირისა და ზოგადად ეგრისის სამეფოს ადრეული შუა საუკუნეების სხვადასხვა პრობლემის შესახებ. ახალი არქეოლოგიური მასალა მნიშვნელოვანი წყარო VI ს-ის შუა ხანების ბიზანტიელ-ეგრისელებისა თუ ირანელების სამხედრო საქმისა და შეიარაღების შესწავლისათვის. კოშკში გამოვლენილი სიტუაციის, აგრეთვე წერილობითი წყაროების მიხედვით, შესაძლოა თვალი გავადევნოთ ბრძოლის იმ ხერხებსა და მეთოდებს, რასაც ბიზანტიელები და ეგრისელები იყენებდნენ 551 წელს პეტრაზე შეტევის დროს.

თუ დღემდე პეტრა-ციხისძირის იდენტურობის მტკიცება ძირითადად მაინც თეორიულ მსჯელობას ემყარებოდა და მეტ-ნაკლებად ტოვებდა ადგილს სანინაალმდეგო მოსაზრებისათვის, ამიერიდან მკვლევართა განკარგულებაშია კოშკში გამოვლენილი არტეფაქტები (განსაკუთრებით იარაღ-საჭურველი და მონეტები), რომლებიც უტყუარად ადასტურებენ პეტრა-ციხისძირის იგივეობას.

პროკოპი კესარიელის ცნობით, 551 წლის სასტიკი ბრძოლის შემდეგ, ბიზანტიელებსა და ეგრისელებს პეტრას (ციხისძირის) აკროპოლისი დაუნგრევიათ, რათა ირანელებს შემდგომში იქ გამაგრების სურვილი აღარ გასჩენოდათ. როგორც გასული საუკუნის 60-იანი წლების, ისე №5 კოშკის განათხარი მასალა სრულ თანხვედრაშია წერილობითი წყაროების მონაცემებთან. გათხრებმა გვიჩვენა, რომ ბრძოლის შემდეგ, ბიზანტიელებს მართლაც დაუნგრევიათ და მიუტოვებიათ აკროპოლისი. პე-

ტრა-ციხისძირის აკროპოლისის ხელახალი აღმშენებლობა მოგვიანებით, მხოლოდ X ს-ში იწყება, თუმცა მისი ერთი ნაწილი კვლავ ნანგრევებად დარჩენილა.

X ს-ში აკროპოლისის განახლებისას ააგეს ზღუდის კამაროვან-თახებიანი ერთიანი, უწყვეტი კედელი, რომელიც ფუნქციურად ჩაენაცვლა 551 წელს დანგრეულ და მწყობრიდან გამოსულ ე. წ. „ძირითად კედელს“. ციხის ახალი შესასვლელი გაკეთდა აკროპოლისის ზედა ნაწილში, იქ სადაც კრამიტებით შედგენილი ჯვარია შემორჩენილი.

კოშკის არქეოლოგიური მასალა — საბრძოლო აღჭურვილობა, მონეტები, კერამიკა, ქვის ნივთები და სხვ. სამომავლოდ უცილობლად მოითხოვს ფართო, მრავალმხრივ და სიღრმისეულ შესწავლას, რათა კვლევის შედეგებმა პასუხი გასცეს ეგრისის სამეფოს „დიდი ომიანობის“ პერიოდის ჯერ კიდევ ბურუსით მოცულ არაერთ საკითხს.

გამოყენებული ლიტერატურა

ანჩაბაძე ი. (2016), შეიარაღება ანტიკური და ადრე შუა საუკუნეების იბერია-კოლხეთში (ძვ. წ. VII - ახ. წ. VII სს), თბილისი.

აფაქიძე გ. (1977), ბიჭვინთის სამშენებლო კერამიკა, დიდი პიტიუნტი II, არქეოლოგიური გათხრები ბიჭვინთაში, თბილისი, გვ. 223-249.

აფაქიძე ა., ყიფიანი გ., მანჯგალაძე გ., გიუნაშვილი გ., ნიკოლაი-შვილი ვ., სიხარულიძე ა. (2001), არქეოლოგიური გათხრები სამთავროზე 2000 წელს, საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის მცხეთის არქეოლოგიის ინსტიტუტის V სამეცნიერო სესია მიძღვნილი 2000 წლის საველე-არქეოლოგიური კვლევა-ძიების შედეგებისადმი, თბილისი, გვ. 24-39.

აფხაზავა ნ. (1979), ადრეული შუა საუკუნეების აღმოსავლეთ საქართველოს ნივთიერი კულტურა, თბილისი.

აფხაზავა ნ. (1988), ქვემო ალევი ადრეულ შუა საუკუნეებში, თბილისი.

აფხაზავა ნ. (2010), გვიანანტიკური და ადრეშუასაუკუნეთა ეპოქის აფხაზეთის ეთნიკური სიტუაცია, წერილობითი და არქეოლოგიური მასალების მიხედვით, თბილისი.

ბერულავა ნ. (2009), დასავლეთ ევროპის ქვეყნების შეიარაღებული ძალები და სამხედრო საქმე ადრე შუასაუკუნეებში (V-XI სს.), თბილისი.

ბერძენიშვილი ქ., ფუთურიძე რ. (1975), ბიჭვინთაში მოპოვებული ამფორები, დიდი პიტიუნტი I, თბილისი, გვ. 252-279.

ბოგვერაძე ა. (1973), ბრძოლა ირანელი და ბიზანტიელი დამპყრობლების წინააღმდეგ ეგრისში, საქართველოს ისტორიის ნარკვევები, ტ. II, თბილისი, გვ. 249-268.

ბრაგვაძე ზ. (2000), რგანის სამაროვანი, არქეოლოგიური უურნალი I, გვ. 107-151.

გაგოშიძე ո. (2004), პირველი სաუკუնიս օճյուղու մხედარո, ժողովն, №13-14, გვ. 118-142.

გამყრელიძე გ. (1987), წყალქვეშა არქეოლოგიური ექსპედიციուս კვლევა-ძიება ქ. ფოთის მიდამოებში, მაცნე, ისტორიის ... სერია, 1, გვ. 97-119.

გამყრელიძე გ., მინდორაშვილი დ., ბრაგვაძე ზ., კვაჭაძე მ. (2013), ქართლის ცხოვრების ტოპოარქეოლოგიური ლექსიკონი, თბილისი, გვ. 588-592.

გამყრელიძე გ., ფირცხალავა მ., ყიფიანი გ. (2005), ძველი საქართველოს სამხედრო ისტორიის საკითხები, თბილისი.

გამყრელიძე გ., შატბერაშვილი ვ., ფირცხალავა მ., ჩარკვიანი მ. (2018), იარაღ-საჭურველი ძვ. ნ. V – ახ. ნ. IV საუკუნეების საქართველოში, თბილისი.

გეორგიკა (1936), ბიზანტიუր მნერლების ცნობები საქართველოს შესახებ, ტ. III, ბერძნული ტექსტი ქართული თარგმანითურთ გამოსცა და განმარტებები დაურთო ს. ყაუხჩიშვილმა, თბილისი.

გეორგიკა (1961), ბიზანტიუր მნერლების ცნობები საქართველოს შესახებ, ტ. I, ტექსტები ქართული თარგმანითურთ გამოსცეს და განმარტებები დაურთეს ალ. გამყრელიძემ და ს. ყაუხჩიშვილმა, თბილისი.

გეორგიკა (1965), ბიზანტიუր მნერლების ცნობები საქართველოს შესახებ, ტ. II, ტექსტები ქართული თარგმანითურთ გამოსცა და განმარტებები დაურთო ს. ყაუხჩიშვილმა, თბილისი.

გრიგოლია გ. (1994), ეგრის-ლაზიკის სამეფოს საისტორიო გეოგრაფიის პრობლემები, თბილისი.

დიასამიძე პ. (2001), ქრისტიანობა და სავლეთ საქართველოში (I-X საუკუნეები), ბათუმი.

ვარშალომიძე ո. (2016), ბათუმის არქეოლოგიური მუზეუმის ნუმიზმატიკური საგანძურო, ბათუმი.

ზაქარაია პ. (1981), ნოქალაქევში 1973-1977 წლებში ჩატარებული სა-მუშაოების საერთო ანგარიში, ნოქალაქევი-არქეოპოლისი I, არქეოლო-გიური გათხრები 1973-1977, თბილისი, გვ. 77-119.

ინაიშვილი ა. (1971), ციხე-ქალაქ პეტრას ნავსადგურის საკითხი-სათვის, სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს ძეგლები, ტ. II, თბილისი, გვ. 74-90.

ინაიშვილი ა. (1971ა), პეტრას საეპისკოპოსო კათედრის საკითხისა-თვის ციხისძირის გათხრების შედეგების მიხედვით, სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს ძეგლები, ტ. II, თბილისი, გვ. 90-109.

ინაიშვილი ა. (1973), სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს უძველესი ნამოსახლარებისა და ნაქალაქარების არქეოლოგიური კვლევა-ძიების ძირითადი შედეგები (1959-1971), სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს ძე-გლები, ტ. III, თბილისი, გვ. 3-37.

ინაიშვილი ა. (1973ა), მასალები ციხისძირის გორა-ნამოსახლარიდან, საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის მეთორმეტე სამეცნიერო სესია, მოხსენებათა მოკლე შინაარსები, თბილისი.

ინაიშვილი ა. (1974), პეტრა-ციხისძირში 1962-1965 წწ. ჩატარებული გათხრების შედეგები, სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს ძეგლები, ტ. IV, თბილისი, გვ. 102-153.

ინაიშვილი ნ. (1981), ადრე შუასაუკუნეების კერამიკა პეტრა-ციხის-ძირიდან, სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს ძეგლები, ტ. X, თბილისი, გვ. 122-136.

ინაიშვილი ნ. (1993), ციხისძირის ახ. ნ. I-VI სს. არქეოლოგიური ძე-გლები, სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს ძეგლები, ტ. XXI, თბილისი.

კახიძე ა., ვიკერსი მ., მამულაძე შ. (2000), ადრე შუა საუკუნეების სა-მარხები ფიჭვნარიდან, ბათუმის არქეოლოგიური მუზეუმის შრომები, ტ. I, ბათუმი, გვ. 70-82.

კახიძე ა., მამულაძე შ. (2004), სამხრეთ კარიბჭისა და აბანოთუბნის ტერიტორიაზე 1995-1999 წლებში წარმოებული კვლევა-ძიების უმთავრე-სი შედეგები, გონიო-აფსაროსი IV, ბათუმი, გვ. 4-107.

კახიძე ნ. (2010), სახელოსნო იარაღ-ხელსაწყოები და მათი კლასი-ფიკაცია (სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს ისტორიულ-ეთნოგრაფიული მასალების მიხედვით), სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს ეთნოლოგის პრობლემები, ტ. III, ბათუმი, გვ. 5-41.

ლანჩავა ო. (2015), ქუთაისის არქეოლოგია, ქუთაისი.

ლექვინაძე ა. (1987), ნოქალაქევის ნაქალაქარზე 1978-1982 წლებში გამოვლენილი IV-XI სს მასობრივი არქეოლოგიური მასალა, ნოქალაქევი-არქეოპოლისი II, თბილისი, გვ. 237-248.

ლომთათიძე გ. (1957), კლდეეთის სამაროვანი, თბილისი.

ლომიტაშვილი დ. (2014), ნოქალაქევის ნაქალაქარი, თბილისი.

ლომიტაშვილი დ., ლორთქიფანიძე ბ. (1993), ნოქალაქევში გამოვლენილი ე. წ. „წებელდური“ ცულებისა და დოქების რაობისათვის, ძეგლის მეგობარი, №2, გვ. 31-32.

ლომოური ნ. (2009), ბიზანტია-ირანის ომების ეპიზოდები აჭარის ტერიტორიაზე, სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს ისტორიის ნარკვევები, აჭარა, ტ. II, ბათუმი, 2009.

ლომოური ნ. (2011), საქართველოს და ბიზანტიის იმპერიის ურთიერთობა, ნაწილი I (IV-IX სს.), თბილისი.

ლორთქიფანიძე გ. (1991), ბიჭვინთის ნაქალაქარი, თბილისი.

მამულაძე შ., ქამადაძე კ. (2017), 2014 წელს სოფ. სიმონეთში (ხელვაჩაურის მუნიციპალიტეტი) წარმოებული არქეოლოგიური გათხრების ანგარიში, კრ. აჭარა, წარსული და თანამედროვეობა, ტ. III, ბათუმი, გვ. 302-322.

მინდორაშვილი დ. (2020), არქეოლოგიური გათხრები ციხისძირში და პეტრა-ციხისძირის იგივეობის საკითხი, ჟურ. ქრონისი №1, გვ. 204-234.

მინდორაშვილი დ., მამულაძე შ. (2009), გონიო-აფსაროსის №10 კოშკში ჩატარებული არქეოლოგიური გათხრების ძირითადი შედეგები, გონიო-აფსაროსი VIII, ბათუმი, გვ. 25-58.

მუსხელიშვილი დ. (2003), საქართველო IV-VIII საუკუნეებში, თბილისი.

ნადირაძე ჭ. (1975), ყვირილის ხეობის არქეოლოგიური ძეგლები, თბილისი.

ნიკოლაიშვილი ვ. (1978), ტუიაქოჩორას სამაროვანი, მცხეთა, არქეოლოგიური კვლევა-ძიების შედეგები, ტ. II, თბილისი, გვ. 157-169.

სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს ისტორიის ნარკვევები, აჭარა (2009), ტ. II, ბათუმი.

სიხარულიძე ი. (1959), სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს ტოპონიმიკა, წიგნი II, ბათუმი.

სიხარულიძე ი. (1962), აჭარის მატერიალური კულტურის ძეგლები, ბათუმი.

სონღულაშვილი ხ. (2006), ჯიეთის სამაროვანი, არქეოლოგიური უურნალი VI, გვ. 74-84.

ქართლის ცხოვრება. (1973), ტექსტი დადგენილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით ს. ყაუხჩიშვილის მიერ, ტ. IV, თბილისი.

ჩართოლანი შ., ცინდელიანი მ. (2010), კოდორის ხეობის „დალ“-ის მხარის არქეოლოგიური ძეგლები, თბილისი.

ჩიხლაძე ვ. (2015), უინვალის სამაროვანი, თბილისი.

ჩოლოყაშვილი კ. (1956), ქართული საჭურველი. ჯაჭვი. საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის მოამბე, ტ. XIX-B, გვ. 281-302.

ჩხაიძე ლ. (1978), მინის ნაწარმი ციხისძირიდან, სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს ძეგლები, ტ. VII, თბილისი, გვ. 59-66.

ცაგერის ისტორიული მუზეუმი. (2012), (ალბომი), თბილისი.

წითლანაძე ლ. (1973), არქეოლოგიური აღმოჩენები სოფ. ლიაში, ძეგლის მეგობარი, №33, გვ. 66-72.

ნურნუმია მ. (2013), მუზარადი ვაველის მუზეუმიდან და მისი ადგილი აღმოსავლური ზურების ევოლუციის პროცესში, საქართველს სამხედრო ისტორიის საკითხები, ტ. I, თბილისი, გვ. 47-80.

ჭილაშვილი ლ. (1964), ნაქალაქარი ურბნისი, თბილისი.

ხალვაში მ. (2002), კერამიკული ტარა გონიო-აფსაროსიდან, გო-
ნიო-აფსაროსი II, ბათუმი.

ხოშტარია ნ. (1953), ციხისძირის ისტორიისათვის არქეოლოგიური
მასალების მიხედვით, ივ. ჯავახიშვილის სახ. ისტორიის ინსტიტუტის მე-
ოთხე სამეცნიერო სესია, მოხსენებათა თეზისები, თბილისი.

ხოშტარია ნ. (1962), ციხისძირი ახალი წელთაღრიცხვის პირველ საუ-
კუნეებში, თბილისი.

ჯანაშია ს. (1949), ფეოდალური რევოლუცია საქართველოში, შრომე-
ბი, ტ. I, თბილისი, გვ. 1-127.

ჯაფარიძე ვ. (1989), ვარდციხის ნაქალაქარი, თბილისი.

ჯაფარიძე ვ. (1979), წებელდური კულტურის ისტორიის ზოგიერთი
საკითხისათვის, საქართველოს არქეოლოგიის საკითხები, ტ. II, თბილისი,
გვ. 78-89.

ჯაფარიძე ვ. (2006), ეგრისის ახ. ნ. I-VII სს. მატერიალური კულტურის
ძეგლები, თბილისი.

ჯორბენაძე ბ. (1982), ერწო-თიანეთი შუა საუკუნეებში, ივრის ხეობის
არქეოლოგიური ძეგლები, ტ. IV, თბილისი.

ჯორბენაძე ბ. (1998), არქეოლოგიური მასალები აღმოსავლეთ საქარ-
თველოში შემთხვევით აღმოჩენილი სამაროვნებიდან, ფეოდალური სა-
ქართველოს არქეოლოგიური ძეგლები, ტ. VI, თბილისი, გვ. 40-48.

Амиранашвили А. И. (Болтунова А. И.) (1935), Новая находка в низовьях
р. Ингуре, Материалы по археологии Грузии, Тифлис.

Артилаква В. Е. (1976), Железообрабатывающее ремесло древней Грузии,
Тбилиси.

Асланов Г. М. (1955), К изучению раннесредневековых памятников
Мингечаура, Краткие сообщения о докладах и полевых исследованиях
института истории и материальной культуры АН СССР, т. 60.

- Воронов Ю. Н.** (1969), Археологическая карта Абхазии, Сухуми.
- Воронов Ю. Н.** (1975), Тайна Цебельдинской долины, Москва.
- Воронов Ю. Н.** (1979), Древности Сочи и его окрестностей, Краснодар.
- Воронов Ю. Н., Бгажба О. Х.** (1985), Материалы по археологии Цебельды, Тбилиси.
- Воронов Ю. Н., Бгажба О. Х., Шенкао Н. К., Логинов В. А.** (1990), Новые погребения Апсилов из окрестностей Цебельды, Археологические открытия в Абхазии, 1985 г., Тбилиси, с. 24-29.
- Габуев Т. А.** (2014), Аланские княжеские курганы V в. н. э. у села Брут в Северной Осетии, Владикавказ.
- Горелик М. В.** (2017), Черкесские воины Золотой Орды (по археологическим данным), Археология Евразийских степей, №5, с. 280-302.
- Гунба М. М.** (1978), Новые памятники Цебельдинской культуры, Тбилиси.
- Дзаттиаты Р.** (2014), Аланские древности Даргавса, Владикавказ.
- Дзаттиаты Р. Г., Успенский П. С., Царикаева З. Х.-М.** (Албегова) (2018), Оружие населения Центрального Кавказа VII-X вв. по материалам Даргавского могильника, XXX Крупновские чтения, Карачаевск, с. 326-330.
- Казанский М.** (2015), Германские элементы в материальной культуре Абхазии в позднеримское время и в эпоху переселения народов, Альманах Scripta antiqua, Вопросы древней истории, филологии, искусства и материальной культуры, т. IV, с. 34-62.
- Кафадарян К. Г.** (1952), Город Двин и его раскопки, т. I, Ереван.
- Ковалевская В. Б.** (1981), Северокавказские древности. Степи Евразии в эпоху средневековья, Археология СССР, Москва, с. 83-97.
- Крым, Северо-Восточное Причерноморье и Закавказье в эпоху средневековья.** (2003), IV-XIII века, Москва.
- Куфтин Б. Н.** (1949), Материалы к археологии Колхиды, т. I, Тбилиси.

Леквинадзе В. А. (1973), О постройках Юстиниана в Западной Грузии, Византийский Временник, №34, с. 169-186.

Леквинадзе В. А., Хведелидзе Л. И. (1981), Массовые археологические находки из раскопок Археополиса, ნოქალაქევი-არქეოპლისი I, თბილისი, გვ. 120-148.

Мелитаури К. Н. (1971), Крепости дофеодальной и раннефеодальной Грузии, т. II, Тбилиси.

Трапиш М. М. (1971), Культура Цебельдинских некрополей, труды, т. 3, Тбилиси.

Хоштария Н. В. (1941), Чхороцку, могильник с трупосожжением (захоронение в урнах) и остатки поселений, Материалы по истории Грузии и Кавказа, вып. 2, Тбилиси, с. 67-92.

Хоштария Н. В. (1955), Археологическое исследование Уреки, მასალები საქართველოსა და კავკასიის არქეოლოგიისათვის, ტ. I, თბილისი, გვ. 25-78.

Winter F. (1971), Greek Fortifications, Routledge and Kegan Paul, London, Toronto.

იღუსატრაციების აღნერა

ტაბ. I. 1. ციხისძირის ციტადელი და ეკლესიების ნანგრევები. ხედი სამხრეთ-დასავლეთიდან; 2. ციტადელის ტერიტორია. ხედი ჩრდილო-აღმოსავლეთიდან; 3. ციტადელის აღმოსავლეთ ნაწილში არსებული X ს-ის კარი; 4. კართან შემორჩენილი ჯვარი.

ტაბ. II. 1. ციხის სამხრეთი უბანი. ორმაგი ზღუდის კედლებით შექმნილი დერეფანი. ხედი სამხრეთ-აღმოსავლეთიდან; 2. იგივე. ხედი ჩრდილო-დასავლეთიდან.

ტაბ. III. 1. ორმაგი ზღუდის აღმოსავლეთი კედლის ჩრდილოეთი ნაწილი. განმენდილი კამაროვანი თახჩები. ხედი დასავლეთიდან; 2. იგივე კედლის აღმოსავლეთი ნაწილი. ხედი სამხრეთიდან; 3. იგივე კედელი. ხედი ჩრდილოეთიდან.

ტაბ. IV. 1. ორმაგი ზღუდის დასავლეთი კედელი და მის წინ არსებული გასათხრელი ნანგრევები; 2. ორმაგი ზღუდის დერეფანი. გათხრების დასაწყისი.

ტაბ. V. 1. ორმაგი ზღუდის დასავლეთ კედელთან მიკვლეული №5 კოშკი გათხრებამდე (2016 წ.); 2. იგივე. კოშკის სამხრეთი კედელი (2016 წ.).

ტაბ. VI. 1. №5 კოშკი. გათხრების პროცესი. ხედი სამხრეთიდან (2017 წ.); 2. კოშკსა და ზღუდის კედელს შორის გაჩენილი სივრცე.

ტაბ. VII. 1. №5 კოშკი გათხრების შემდეგ. ხედი სამხრეთიდან; 2. იგივე. ხედი სამხრეთ-აღმოსავლეთიდან.

ტაბ. VIII. 1. კოშკი აღმოჩენილი კერა (პირქვე ჩადგმული ჭურჭელი) და აგურფენილის ფრაგმენტი; 2. კერა განმენდის შემდეგ.

ტაბ. IX. 1-2. კოშკი გათხრების შემდეგ. ხედი აღმოსავლეთიდან და ჩრდილო-აღმოსავლეთიდან.

ტაბ. X. 1. კოშკის ჩრდილოეთი კედელი და კერა; 2. კოშკის ჩრდილოეთი კედელი. ხედი დასავლეთიდან.

ტაბ. XI. 1. კოშკის აღმოსავლეთი კედელი. კედლის ძირში მოჩანს დამწვარი ფენები; 2. ზღუდის დასავლეთ კედელში არსებული აგურით ამოყვანილი კარი.

ტაბ. XII. 1-2. ზღუდის დასავლეთ კედელზე შემორჩენილი კოშკის სამხრეთი კედლის ნაშთი; 3. ზღუდის კედელსა და კოშკის ჩრდილოეთ კედელს შორის გაჩენილი სივრცე.

ტაბ. XIII. 1. ორმაგი ზღუდის კედლებით შექმნილი დერეფანი გათხრების შემდეგ; 2. კოშკი გათხრების შემდეგ. ხედი ჩრდილო-აღმოსავლეთიდან.

ტაბ. XIV-XV. კოშკში აღმოჩენილი კერამიკული მასალა.

ტაბ. XVI-XVIII. კოშკში აღმოჩენილი ამფორები.

ტაბ. XIX. 1. კოშკში აღმოჩენილი მინის ნივთი; 19. მოზაიკის ნიმუშები; დანარჩენი — კერამიკული ნაწარმი: ამფორები, კრამიტისა და აგურის ფრაგმენტები.

ტაბ. XX. ქვის ნივთები.

ტაბ. XXI. ჯაჭვის პერანგის ფრაგმენტები.

ტაბ. XXII. ბეგთარის ფირფიტები.

ტაბ. XXIII. 1-3. ფარის უმბონები; 4-6. ბრინჯაოს კოვზები; 7. ფარის დეტალი.

ტაბ. XXIV. 1. მუზარადი; 2-7. ცულები.

ტაბ. XXV. მახვილები.

ტაბ. XXVI. 1-7. შუბისპირები; 8-20. ისრისპირები.

ტაბ. XXVII. 1. რკინის ლაგამი; 2,3,5. ქამარ-თასმებთან დაკავშირებული აბზინდა-ბალთები; 4. კაპარჭის ბრინჯაოს დეტალი; 6-7. დანები; 8. სატევარი; 9. სამკლაური თუ საწვივე; 10-11. გაურკვეველი დანიშნულების ნივთების დეტალები; 12. ლურსმნები.

ტაბ. XXVIII. ნამგლები.

ტაბ. XXIX. 1-98. ვერცხლის სასანური მონეტები; 99. ვერცხლის გულსაკი-დი.

ტაბ. XXX. ციხისძირის ციხე. გენგეგმა.

ტაბ. XXXI. 1. №5 კოშკის გეგმა; 2. №5 კოშკის ჭრილი.

ტაბ. XXXII. 1-2. №5 კოშკის ჭრილები; 3. ორმაგი ზღუდის დასავლეთი კედლის პროფილი; 4. ორმაგი ზღუდის აღმოსავლეთი კედელი კამაროვანი თახჩებით. პროფილი.

DAVID MINDORASHVILI

ARCHAEOLOGICAL EXCAVATIONS IN PETRA-TSIKHISDZIRI

Summary

The fortress of Tsikhisdziri is set on a high seashore rock seven kilometers south of Kobuleti (pl. I, II, XXX). Tsikhisdziri drew attention of researchers as early as in the 19th century and the interest still has not alleviated. According to most scholars, Tsikhisdziri is referred to as Petra, repeatedly cited in Byzantine sources (Procopius of Caesarea). However, there exists a different opinion as well.

In 2016-17, archaeological excavations conducted in the southern section of the fortress revealed tower no.5 (4,10 x 3.80 m), which had been annexed to the west wall of the double fence on the east (pl. V, XXX, XXXI). The tower used to be covered with flat tiles, which is evidenced by numerous specimens of flat tiles discovered during the excavations of the structure (pl. XIX_{20-24, 26-29, 31}).

South and east walls of the tower have been repositioned from their original location. Especially damaged is the east wall (pl. VI, VII, IX, XI₁, XXXI₁). The north wall is relatively well preserved (pl. X₁₋₂, XXXI₁). The tower had a doorway built of brick in the wall of the fence (pl. XI₂, XXXI₂). The tower and the west wall of the fence had been built simultaneously. It is demonstrated by the fact that the doorway of the tower had been intended to be arranged in the wall of the fence at the very beginning of construction. There is no connection between the defensive wall and the walls of the tower. The latter are simply leaned to the defensive wall.

Excavations of the tower revealed traces of extensive destruction brought about by hostilities (pl. XI₁). It was made clear that not only did the guards fail to rescue objects from the structure, but they failed to escape and were entrapped in the fire and the ruins as well. It is evidenced by the fragments of burnt and charred human bones excavated in different places of the structure.

The tower yielded numerous and diverse artifacts – ceramic ware, stone querns, plenty of iron weapons, coins, etc.

The artifacts discovered in the tower contain information that is interesting and important for the early medieval history of Tsikhisdziri, as well as for the extremely complicated period of the kingdom of Egrisi known in scholarly literature as the times of ‘great hostilities’ in Egrisi.

Pottery. The excavated material contains a lot of ceramic ware. Among them are a large vessel with a massive mouth (pl. XIV₂), numerous pots and jugs (pl. XIV₄₋₅, XV₁₋₁₇).

Most of the pottery are amphorae. There are several types of amphorae: especially diverse are those with concave sides and brown fabric (pl. XVI_{3,7,9}, XVII₁₋₈, XVIII₂, XIX_{2,3,8,18}).

Among the samples of construction ceramics rather remarkable is a conical part of a rectangular tile which had ended up in the tower accidentally (pl. XIX₂₅). Such tiles were used in bathhouses. By means of such tiles free area was created between the wall and the plaster in order to let hot air circulate. Fragments of flat tiles were revealed in abundance during the excavations (pl. XIX_{20-24, 29, 31}). The excavated material contains several bricks (pl. XIX₃₀), as well as fragments of ceramic pipes (pl. XIX₂₆₋₂₈).

The tower yielded two artifacts: flat rectangular stones are set in two lumps of clay which make an impression of mosaics (pl. XIX₁₉). They must be part of a decorative floor or a wall which accidentally ended up in the tower. The pottery discovered in the tower has numerous parallels in the archaeolo-

gical material of the fifth-sixth centuries discovered on the territory of historical Egrisi.

Metal ware. A large number of iron artifacts attract particular interest among the material excavated in the tower. Most are military weapons. Among the defensive weapons remarkable are chainmail armors that were discovered at three different places of the tower (pl. XXI₁₋₃). Fragments of chainmail armors were tracked down in the 1960s in the burnt cultural layer of Tsikhisdziri citadel.

Iron plates of a scale armor were revealed near the east wall of the tower in the form of a big-size mass burnt in fire (pl. XXII).

Excavations of the tower revealed iron shield bosses. Two of them are preserved completely, one is incomplete (pl. XXIII₁₋₃). It is difficult to say what the shape of the shield itself was like – circular, oval, square, etc. The bosses are circular, which does not suggest the shields were circular too. As far as the material is concerned, the shields must have been made of wood coated with leather.

An iron helmet has a bronze band with knobs and rings running along its edge. The helmet is completely hammered (pl. XXIV₁). Notably, remains of the helmet were also found in the burnt cultural layer of Tsikhisdziri citadel in the 1960s.

The excavations uncovered two knives (pl. XXVII₆₋₇), as well as seven spearheads of various types (pl. XXVI₁₋₇). The spearheads find many parallels at other sites excavated in western Georgia. Given the number of the spearheads, it can be deduced that seven guards served in the tower.

Thirteen iron arrowheads were revealed in different parts of the tower. Twelve of them are three-winged of different sizes and shapes (pl. XXVI₈₋₁₉). One is completely different in shape. It has the head which is square in section and a significantly elongated stem (pl. XXVI₂₀).

The weapons contain an iron dagger and three iron swords. The dagger is short (extant length – 13.5 cm) (pl. XXVII₈). The handle which must have been made of wood is missing. One of the swords is single-bladed (length – 80.5 cm), two – double-bladed (length – 90.5 cm, extant length- 77 cm) (pl. XXV₁₋₃).

Double-bladed swords like those from Tsikhisdziri are common throughout the East. They are particularly typical of the material culture of early medieval Iran. Similar kind of double-bladed swords are encountered both in the north-west and central regions of historical Lazika. Generally, double-bladed swords are to some extent longer than single-bladed ones. The situation is identical in the case of the swords excavated in tower no. 5 of Tsikhisdziri. Single-bladed swords, which had developed from double-bladed ones over time, become increasingly dominant in weaponry. The material from Tsikhisdziri shows that by the mid-sixth century both types of swords still co-exist.

Six Colchian axes were discovered in the tower (pl. XXIV₂₋₇). In terms of shape, four types can be distinguished. Particularly interesting are the axes of type IV (pl. XXIV₅₋₇). Those analogous to the latter have been found on the north-western territory of historical Lazica, at the sites of Abkhazeti and they are dated to the fourth-seventh centuries. Abkhazian scholars regard such axes as a typical element of so-called ‘Tsebelda culture’. They are referred to as ‘Tsebeldian axes’ and the scholars consider them to be the artifacts belonging to Apsil-Abazgs. They substantiate this suggestion by the fact that the majority of the axes in question have been encountered on the territory of Abkhazia (M. Trapsh, M. Gunba). Apart from the area covering ‘Tsebelda culture’, this type of swords is also known from the environs of Sochi.

It must be argued against the suggestion of Abkhazian scholars, that the area of discovery of the so-called ‘Tsebeldian axes’ on the territory of historical Lazica is rather vast. Therefore, there arose reasonable doubts over relevance of referring these artifacts to as ‘Tsebeldian axes’ (V. Japaridze, D. Lomitashvili, B. Lordkipanidze, N. Apkhazava).

Apart from the analogies discovered on the territory of north-western Lazica (Abkhazia), which has already been noted, an artifact like type IV axes from Tsikhisdziri is known from the fifth-sixth century material excavated in Vardtsikhe. Similar kind of axes are encountered in Nokalakevi and Ureki too. Among other locations of historical Egrisi, where axes of analogous shape have been recovered, are: Lechkhumi, Chkhari, Zugdidi District, Ajameti, Vani. Ochkhomuri (two items), Chuberi, Geguti, Sviri, Parnali, Patara Jikhishi, Khoni, etc.

In south-west Lazica (Adjara) similar axes have been discovered in the fourth-century burial complex of Tsikhisdziri cemetery. A similar axe was revealed in grave no. 179 of Pichvnari cemetery dated to the fourth century. Another axe was found accidentally on the territory of Pichvnari. Identical axes have been encountered near Village Simoneti, on the left bank of the Chorokhi River. Discovery of an analogous axe in Village Vernebi is also documented in scholarly literature.

As we see, the area of distribution of such axes covers the whole historical Egrisi. This type of axes clearly goes beyond the border of so-called ‘Tsebelda culture’. Therefore, referring to these artifacts as those typical of only ‘Tsebelda culture’ and as possession of the Apsil-Abazgs would be distortion of historical reality.

It has been suggested that ‘Tsebeldian axes’ are imported. They entered the country from the north-west and were associated to the Germanic tribe of Goths’ becoming increasingly active on the eastern coast of the Black Sea.

According to another suggestion, which slightly differs from the first one, import of the axes was carried out through the Roman-Byzantine garrisons deployed in the coastal region of western Georgia. From the late third century the process of ‘Germanization’ of Roman legions begins, which means increase of the number of soldiers of German origin in the legions, as well as introduction of various types of German weapons in Roman armament. Inte-

restingly, such axes begin to emerge in our region from the fourth century and this process must be linked with gradual intensification of Roman garrisons on the Black Sea coast.

In the sixth century axes become widely spread among military forces of different countries. They were actively employed by Iranian warriors too, which is documented by the account of Agathias the Scholastic, according to which in 555 Iranians attacked the Byzantines who had camped in Phasis. The Iranians “attacked the wall with axes; it was a wooden wall and easy to be chopped up in this way” [Georgica 1936:114]. Thus, military axes were common in both western and eastern civilized countries of the time.

Numerosity of iron sickles in the excavated material draws special attention – seven have been recovered (pl. XXVIII). Complete specimens have nail holes on the stem and nails for fixing a handle (pl. XXVIII_{1,2,6}),

It might seem strange that household tools – sickles – were discovered alongside so many military weapons. However, there is nothing extraordinary here if we take into consideration that the sickle was a tool necessary for a mounted warrior especially when the warriors fought to defend themselves in fortresses. During long-lasting sieges, the horses gathered within the territory of fortresses needed to be fed; therefore, before the siege every rider would provide their horses with as much food as possible, which was, of course mowed with a sickle. The majority of the army camped in Tsikhisdziri were horsemen. This is how the fact of discovering so many sickles together with weapons in one small tower can be explained.

It is remarkable that the number of the sickles (7 items) coincides with that of the spears (7 items), which is one item more than the axes (6 items). It again points to the fact that there were no more than seven warriors guarding the tower. It would have been impossible to hold a larger number of warriors in the structure of such a small area and during the fight they would have been unable to maneuver or respond promptly.

The tower yielded only one iron bit (pl. XXVII₁). At the time, when the core of the army encamped in Tsikhisdziri was cavalry, it is natural to discover a bit in tower no.5.

The fragment of an oval bronze object could be part of an oversleeve or a greave (pl. XXVII₉).

The excavated material contains several objects whose function has not been identified (pl. XXVII₁₀₋₁₁). They must be related to weapons, but it is difficult to restore their complete image.

Rectangular iron buckles through which, supposedly, leather laces were driven must belong to the category of artifacts used for hanging and fastening weapons (pl. XXVII_{3,5}). Bronze clasps seem to have had a similar function. One of them is two-part. A longish hook is immovably attached to the frame of the other (pl. XXVII_{2,4}).

Among metal objects particularly interesting is a complete spoon and two fragments of a spoon handle (pl. XXIII₄₋₆).

Coins. One of the most important discoveries of the excavations of tower no.5 of Tsikhisdziri is 98 Sasanian silver coins. 94 of them were discovered as a hoard in a small hole dug in the center of the floor of the structure (pl. XXIX₁₋₉₄); four were found in different parts of the tower (pl. XXIX₉₅₋₉₈), although they must have rolled away from the hoard. Portrayals of different shahs are depicted on the obverse of the coins, while the Holy Fire and its armed guards are shown on the reverse (pl. XXIX₁₋₉₅).

The earliest of the coins is a gold one minted by Peroz (458-488); it is followed by those of Balash (484-488) and Kavad (488-531). The latest are the specimens minted by Khosrow I (531-579) [the coins were identified by Maia Pataridze].

The coins must be state-owned money designated for the salary of Iranian warriors, rather than the wealth obtained through pillage carried out on the territory of Egrisi. Apparently, one of the Iranian commanders-in-chief (this

amount of money could not have been entrusted to a common soldier) had hidden the money prior to a battle and never took it back again for understandable reasons.

A pear-shaped silver pendant was discovered together with the hoard. The inside of the pendant is hard material coated with a very thin plate of silver (pl. XXIX₉₉). It seems that this pendant -amulet was so much cherished by its owner that he took it off before the fight and stored it together with the silver coins.

The coins help identify who the military weapons and some household items belonged to. There is no doubt that during the attack of the tower (and, in general, the whole fortress) it was Iranians that camped there, while it must have been the army of Byzantines and Lazis who attacked. It is known from written sources that during the ‘great hostilities’, at some time, the Iranians managed to get the advantage over the Byzantines and Lazis and became the dominant power in Egrisi. In 542 they were fortified in Petra Fortress, which had been founded in Lazica by Justinian, and were forced to leave it after a bloody battle in 551. The fact that owners of the artifacts excavated in the tower of Tsikhisdziri were Iranians rather than the Byzantines or the Lazis is pointed by the fact that all the coins found there are Sasanian and not a single Byzantine coin was ever discovered.

As for the provenance of the military objects uncovered in the tower, apart from Iranian, there might be artifacts of different origin (local, Byzantine, etc.) as well. Presumably, part of the weapons found in the tower might have been looted by Iranian soldiers. To find out the origins of a specific military item, it is necessary to carry out further comprehensive research.

The coins, in fact, provide an accurate date of the artifacts recovered in the tower. As it was mentioned above, the latest of the coins is that minted in the name of Khosrow I (531-579). If we consider the historical background, data of written sources and the parallels of the artifacts discovered in the tower to-

gether with the coins of Khosrow I, then the 550s, or, more precisely, the year of 551 must be identified as the date of fossilization of the excavated material. This date does not raise any doubts.

Stone artifacts. Among the stone artifacts unearthed in the tower special interest is attracted by a spouted vessel with a shape of luteris (pl. XX₆). The object is so big and, accordingly, heavy that it must be a stationary vessel unsuitable for transporting.

The archaeological material of the tower yielded five querns made of hard types of stones of basalt (pl. XX₁₋₅).

The Iranian army was mainly supplied with bread in the form of grains, rather than flour, as it was more convenient to transport grains over long distances. Then the grains would be milled by means of querns, apparently those found in the tower.

Written sources and the samples of the grains revealed in the excavations of the tower no. 5 of Tsikhisdziri provide interesting information about supplying armies during the ‘great hostilities’ of Egrisi. While discussing problems of food provisioning of Byzantine armies in his work, Procopius of Caesarea emphasizes three times that wheat was not grown in Lazica. According to him, “the Lazis grew some millet and provided for themselves in this way”. The millet, which was not grown in large numbers (comp. “some millet”) in Lazica and was not very high in calories, would not prove to be good to feed the army, which is why the Byzantines would import the bread sufficient for their army from their own country.

As for the Iranians, they also imported food necessary for their army to Egrisi from Iberia (Kartli). This fact is mentioned twice by Procopius of Caesarea. Commander-in-chief Mihr-Mihroe, who had arrived in Petra to support the Iranians, left all the food to the guards of Petra – “Everything that the army had brought from Iberia, was left in Petra”. The work contains another account about supplying the Iranian armies from Iberia. The Iranians defeated

near Phasis left plenty of food behind on the battleground; “Romans and Lazis found other food and lots of flour there and burnt everything that the Barbarians had brought from Iberia to supply Petra.” After the Byzantines took Petra, “they found plenty of bread, salted meat and other stuff which would be enough to withstand a siege for five years”.

According to S. Janashia, repeatedly mentioning the fact of importing food from Iberia must imply that Kartli was a country producing bread and not a transit state. It is less likely that this food, preeminently, grains, was imported to Kartli from a neighboring country, even from Armenia or Iran. The Iranians could have obtained the grains as tribute; however, it is more likely that this bread was, at least partly, purchased.

Interestingly, samples of grains were found in the chains of armor. They were also revealed in the charred layer on the floor level of the tower. The grains preserved on the chainmail armor are soft wheats – *Triticum aestivum* L and hulled barley – *Hordeum vulgare* L (identified by paleobotanist Nana Rusishvili). Two thirds of the grains separated from the chainmail armor are wheat and one third is barley. If we admit that during harvest there was a similar percentage correlation, then it is possible that this correlation represented mixed crops. This method of sowing was widely employed in Georgia. In our opinion, mixing of wheat and hulled barley must have occurred not from the beginning, i.e. while sowing, but later, during the furious attack on the tower and its destruction.

The second sample received from the floor level of the tower revealed only the barley – *Hordeum vulgare* L. Compared to the wheat, the barley does not have high baking qualities, specifically, it is not characterized by porousness. Although in critical situations the peaceful population or the warring army would not reject the bread made of barley, the barley was still mainly used for feeding horses. This suggestion sounds convincing, because, according to written sources, the Iranians took the problem of supplying their armies with

food to the highest level. Barley was food extremely necessary for horses that had to go through a lot of trouble. Therefore, barley was the best means for an exhausted animal to replenish energy.

For the problem of sameness of Petra and Tsikhisdziri. Discovery of remarkable artifacts in the ruins of tower no. 5 of Tsikhisdziri made it possible for us to discuss several important problems of the history of the fortress. As is known, because of extremely aggravated relations with the Iranians, Justinian I, Byzantine Emperor (527-565), had the fortresses situated on the coastal area of Egrisi Kingdom reinforced. Tsikhisdziri, which vividly shows the evidence of Byzantine construction in the sixth century, was among them. The fact that reinforcement of Tsikhisdziri was caused by the anticipated attacks of the Iranians is clearly represented by the planning of tower no.5 and the wall of the fence. The tower is annexed to the wall of the fence on the outside, or on the east and it has an entrance from the west – from the side of the sea (pl. XXX, XXXI). Indeed, the wall and the tower were built in order to resist the invader approaching from the east. At the time it was Iran that was regarded as the only real power by the Byzantines.

The situation revealed in the tower reflects one of the final episodes of the long-term war, or the ‘great hostilities’ of Egrisi waged between Byzantine and Iran, when in 551 the Greeks and the Lazis disastrously defeated the Iranians encamped in Tsikhisdziri and drove them out of the fortress.

The dispute about the sameness of Petra and Tsikhisdziri is still going on in scholarly literature. Many scholars (S. Janashia, F. Brune, E. Weidenbaum, I. Kalfoglu, N. Khoshtaria, A. Lekvinadze, K. Melitauri, N. Lomouri, A. Inaishvili) believe that Tsikhisdziri is Petra, repeatedly mentioned by Proco-

pius of Caesarea. Their opponents are S. Kaukhchishvili and G. Grigolia. According to G. Grigolia, Petra is not Tsikhisdziri, but Khopa, built on a rocky seashore massif.

In my opinion, the artifacts revealed in tower no. 5 provide solid material grounds for asserting the sameness of Petra and Tsikhisdziri. According to the account of Procopius of Caesarea, after the fierce battle in 542, the Iranians occupied the seashore fortress of Petra, which had been specially fortified by the Byzantines and retained control over it for nine years [Georgica 1965:87]. The source does not provide information about any other fortress, rather than Petra, that had been captured by the Iranians for a long time and that the Byzantines had to return through fight (it does not imply Tsebelda Castle, which was under the Iranian control for a short time). The excavations of tower no. 5 of Tsikhisdziri show that Iranian warriors remained encamped in the fortress for quite a long time. It is indicated by the discovered artifacts that are necessary for staying in one place for a long time: querns, a large number of kitchen and tableware (big pots, pots, jugs), numerous amphorae, a large stationary stone vessel, stocks of grains, etc. The listed artifacts are the proof that the Iranians stayed here for a long time, and the fact that the warriors based in the tower were Iranians rather than Byzantines or Lazis, as mentioned above, is indicated by the 98 coins all of which are Sasanian. Consequently, the archaeological material recovered in the tower substantiates the theory of identifying Tsikhisdziri with Petra.

Some episodes reflecting the battle fought over the fortress of Petra described by Procopius of Caesarea provides the situation which is almost identical to that revealed in tower no.5. Let us recall how Procopius of Caesarea described the final stage of the battle for Petra – the Romans engulfed the acropolis in flame. The barbarians realized that there was no way out. They lost every hope and in order to avoid being captured, burnt themselves in the flaming acropolis. Apparently, the Iranians fortified in the tower made a similar decision. Burnt human bone fragments discovered during excavations are

evidence that the Iranian warriors guarding the tower did not surrender to the enemy and lost their lives in the burning tower.

The material excavated in the 1960s as well as in 2016-2017 show that the southern section of Tsikhisdziri was terribly destroyed in the sixth century and afterwards these territories did not go through renovation for a long time. In this respect we should recall the account of Procopius of Caesarea: after defeating the Iranians, the Byzantines destroyed Petra so that the Iranians would not desire to reinforce it later.

The fact of destroying and abandoning Tsikhisdziri is clearly displayed in the material coming from tower no.5. The ruins of the construction had been intact prior to the excavations, which means that after the fierce battle and destruction that took place here in 551, the tower was abandoned and it revived only after a long time, in the 10th century. However, some part of the fortress remained destroyed even after the tenth century. It is a remarkable occurrence which should be associated to the fact of Petra's destruction and abandonment.

Based on the analysis of the excavated material of the fortress, yet as early as in the 1990s, N. Inaishvili elaborated the site's chronology, according to which the earliest of the layers here dates to the sixth century. The cultural layer of the following period, which is weakly represented, dates to the tenth-fourteenth centuries. In fact, Tskhisdziri does not contain cultural layers of the seventh-ninth centuries, which indicates that during this period the territory of the fortress was not developed. It was only later, in the tenth century that further revival of the fortress occurred.

To sum up, the excavated material shows that following the fierce battle of 551, it took a long time to restore the walls of Tsikhisdziri. This fact fits into the account of Procopius of Caesarea about the destruction and abandonment of Petra, which is also an important argument for proving the sameness of Petra and Tsikhisdziri.

For the problem of the harbor of Petra-Tsikhisdziri. Among various problems of Petra-Tsikhisdziri interesting is that of the harbor of the fortress. While discussing the problem of sameness of Petra and Tsikhisdziri, some scholars regard presence of a harbor near Tsikhisdziri as an inevitable condition. However, since here the coastline is useless for the harbor, they try to seek the harbor somewhere near Tsikhisdziri. For the scholars with different opinion absence of the harbor near Tsikhisdziri is one of the most important arguments against the sameness of Petra and Tsikhisdziri. According to S. Kaukhchishvili, Petra must be sought in a location which would provide convenient conditions for trade and commercial communication, military affairs, etc. All these required a good harbor and looking for it led the scholar to Batumi, which really has suitable conditions for the harbor.

According to N. Lomouri, the harbor of Petra must have been in the environs of Chakvi Plain. I. Sikharulidze suggests that the most favorable conditions for the harbor of the fortress must have been at the estuary of the River Kintrishi. G. Grigolia believed that Petra must be identified with Khopa, which has a good harbor, rather than with Tsikhisdziri.

The hypothesis of an inevitable presence of a harbor near Petra, in fact, caused the research of localization of the fortress to go in the wrong direction and made it even more vague. It must be firmly stated that, despite its being located on the seashore, Petra became advanced not because it had a convenient harbor and, accordingly, a fortress which carried out intensive sea communications, but as a military and strategic point which prevented the Iranians' land attacks.

A. Inaishvili rightly remarked that it is difficult to speak about the harbor of Petra as an existing feature as it is not mentioned anywhere. It must be emphasized that there is no reference of using military ships by the Byzantines

in Petra, the place of the fiercest clash in Lazica during the Byzantine-Persian relationship in the sixth century. The scholar explains not using the fleet by the Greeks in the fights over Petra by the fact that at the time the Greeks did not possess powerful fleet.

It is presumable that nonuse of battleships by the Greeks was caused by the fact that sailing and maneuvering of ships and approaching the shore (city) was impossible due to the shallow water and the rocks rising from the water.

The Greeks never missed the opportunity of employing battleships on the coast of Egrisi. It is evidenced by an account of Agathias the Scholastic which provides a detailed description of how, in 555, the Greeks encamped in the fortress of Phasis were preparing to repulse the Persians' attack, how they were deploying warships at the mouth of the Phasis on deck of which were best warriors armed with bows and arrows, catapults and far-shooting devices [Georgica 1936:102-103]. Accordingly, not using battleships near Petra-Tsikhisdziri by the Greeks must be explained by absence of deep water and harbor in this area, rather than by paucity of the fleet. I completely share A. Inaishvili's opinion about absence of a harbor near Petra-Tsikhisdziri. In fact, it seems inconceivable that in 551, in the fierce battle over Petra, the Greeks did not employ their maritime capabilities and did not attack the Persians with their warships from the west.

Procopius of Caesarea gives detailed description of the toughest land battle over Petra, but there is no hint of an attack carried out from the sea. Given that the besiegers were Greeks, owners of the most advanced fleet in the civilized world of the time, it seems highly unlikely that they did not mount an attack from the sea.

I fully agree with A. Inaishvili's finding: "There is no mention of a harbor as an important feature of the city at the time Petra thrived. Otherwise, neither Procopius of Caesarea, nor the following authors (Agathias the Scholastic)

would leave it unmentioned”. According to the scholar, “it does not mean that the city of Petra did not have commercial or other kind of relationships via the sea. However, for this, presence of a naturally convenient bay – harbor – was not essential. Usual sea shore must have been exploited for ships to access it”.

In fact, even without the harbor, Tsikhisdziri coast could have been accessed with small boats which unloaded the cargo from the ships anchored further into the sea or transfer soldiers.

To sum up, all the features point to the fact that Petra-Tsikhisdziri did not have a harbor. Its coastal line is useless for the harbor because it is shallow and there are rocks rising from the water, which, in fact, makes it impossible for ships to approach the shore. Presumably, Byzantine ships lowered anchors off the coast and supplies of food, weapons and human resources were delivered to Petra-Tsikhisdziri by means of boats.

For the problem of the double walls of the fence. Excavations of tower no. 5 cast doubt on the contemporaneity of the double walls of the fence preserved in the southern section of Tsikhisdziri. The scholars who have examined the double walls of the fence could not see chronological difference between them. The only thing that was emphasized was that the big western wall of the double-walled fence belonged to the sixth century and it was referred to as the ‘main wall’.

The double walls of the fence of Petra-Tsikhisdziri are not contemporaneous, the so-called ‘western wall’ with tower no. 5 annexed to it dates to an earlier period (pl. II₁₋₂, IV₁₋₂, XXX, XXXI₂). Construction of the ‘main wall’

must date to the first half of the sixth century and it must be associated to the intensive building of defensive structures on the territory of Egrisi Kingdom by Emperor Justinian.

This opinion has been expressed in scholarly literature before. As it was mentioned above, during the initial phase of constructing the defensive wall, it had been foreseen to build a tower. The upper date of the ‘main wall’ standing on the west must be the 540s. Later, during the furious fights between the Byzantines and the Iranians, it is less likely that such a monumental wall was constructed in a fortress in Egrisi. The upper date of constructing the wall must not go beyond 542, because it is the year when Petra was occupied by the Iranians and it is unlikely that the Byzantines continued building activities there. Both the wall and the tower succumbed to the fierce battle between the Byzantines-Egrisians and the Iranians in 551.

It must be noted that the wall (the ‘main wall’) dated to the first half of the sixth century bears a clear trace of violent destruction – its part is collapsed near the tower and another part is slumped aside. The situation is different in the case of the arched eastern wall of the fence, which does not have any signs of forcible destruction and which has been damaged in the course of time rather than due to hostilities (pl. III, XXX, XXXII₄). The arched eastern wall of the fence was built in a later period, when the western ‘main wall’ and the tower annexed to it had ceased to function. More specifically, the arched wall must have been built in the tenth century, in the second stage of revival of Tsikhisdziri. In terms of building technique, the nature of masonry and arched annexes, the eastern wall completely differs from the western wall of the fence (pl. III, XXX, XXXII₄), which must be explained, first of all, by the chronological difference between the walls.

To sum up, these are the main outcomes of the archaeological excavations conducted in Tsikhisdziri in 2016-2017. The excavations revealed extremely remarkable archaeological material which gave us a clearer impression about various problems of early medieval history of Egrisi Kingdom, especially about the ‘great hostilities’ of Egrisi. While previously the problem of the sameness of Petra and Tsikhisdziri had been based mainly on theoretical discussion, new discoveries created firm grounds for eventual resolution of the problem.

DESCRIPTION OF PLATES

Pl. I. 1. Tsikhisdziri citadel and ruins of the church; view from south-west. 2. The citadel; view from north-east. 3. Tenth- century door in the eastern part of the citadel; 4. Cross preserved near the door.

Pl. II. 1. Southern section of the fortress. Corridor between the double walls of the fence; view from south-east. 2. id; view from north-west.

Pl. III. 1. Northern part of the eastern wall of the double wall of the fence; cleaned arched built-in open cupboard; view from the west; 2. Eastern part of the same wall; view from the south; 3. The same wall; view from the north.

Pl. IV. 1. Western wall of the double fence and the ruins in front of it; 2. Corridor of the double fence. Beginning of the excavations.

Pl. V. 1. Tower no.5 tracked down near the western wall of the double fence before excavations (2016); 2. id. Southern wall of the tower (2016).

Pl. VI. 1. Tower no. 5. Process of excavations; view from south (2017); 2. Emptiness created between the tower and the wall of the fence.

Pl. VII. 1. Tower no.5 after excavations; view from south; 2. id; view from south-east.

Pl. VIII. 1. Hearth discovered in the tower (vessel fitted upside-down) and fragment of brick pavement; 2. Hearth after cleaning.

Pl. IX. 1-2. Tower after cleaning; view from east and north-east.

Pl. X. 1. Northern wall of the tower and hearth; 2. Northern wall of the tower; view from the west.

Pl. XI. 1. Eastern wall of the tower. Burnt layers visible at the bottom of the wall; 2. Doorway built of brick in the western wall of the fence.

Pl. XII. 1-2. Remains of the southern wall of the tower extant on the western wall; 3. Emptiness created between the wall of the fence and the northern wall of the tower.

Pl. XIII. 1. Corridor created with the double walls of the fence after excavations; 2. Tower after excavations; view from the north-east.

Pl. XIV-XV. Ceramic ware discovered in the tower.

Pl. XVI-XVIII. Amphorae discovered in the tower.

Pl. XIX. 1. Glass artifact discovered in the tower; 19. Mosaic samples; the rest – ceramic ware: amphorae, fragments of tiles and brick.

Pl. XX. Stone artifacts.

Pl. XXI. Fragments of mail armor.

Pl. XXII. Plates of scale armor.

Pl. XXIII. 1-3. Shield bosses; 4-6. Bronze spoons; 7. Detail of a shield.

Pl. XXIV. 1. Helmet; 2-7. Axes.

Pl. XXV. Swords.

Pl. XXVI. 1-7. Spearheads; 8-20. Arrowheads.

Pl. XXVII. 1. Iron bit; 2-5. Buckles and clasps connected to belts and laces; 6-7. Knives; 8. Dagger; 9. Oversleeve or greave; 10-11. Details of unidentified objects.

Pl. XXVIII. Sickles.

Pl. XXIX. 1-98. Sasanian silver coins; 99. Silver pendant.

Pl. XXX. Tsikhisdziri Fortress. General plan.

Pl. XXXI. 1. Plan of tower no.5. Cross-section of the tower.

Pl. XXXII. 1-2. Cross-sections of tower no. 5; 3. Western wall of the double fence. Cross-section; 4. Eastern wall of the double fence; arched built-in cupboard. Cross-section.

ଓংকুৰ

PLATES

I

1

2

3

4

II

1

2

III

1

2

3

IV

1

2

91

V

1

2

VI

1

2

93

VII

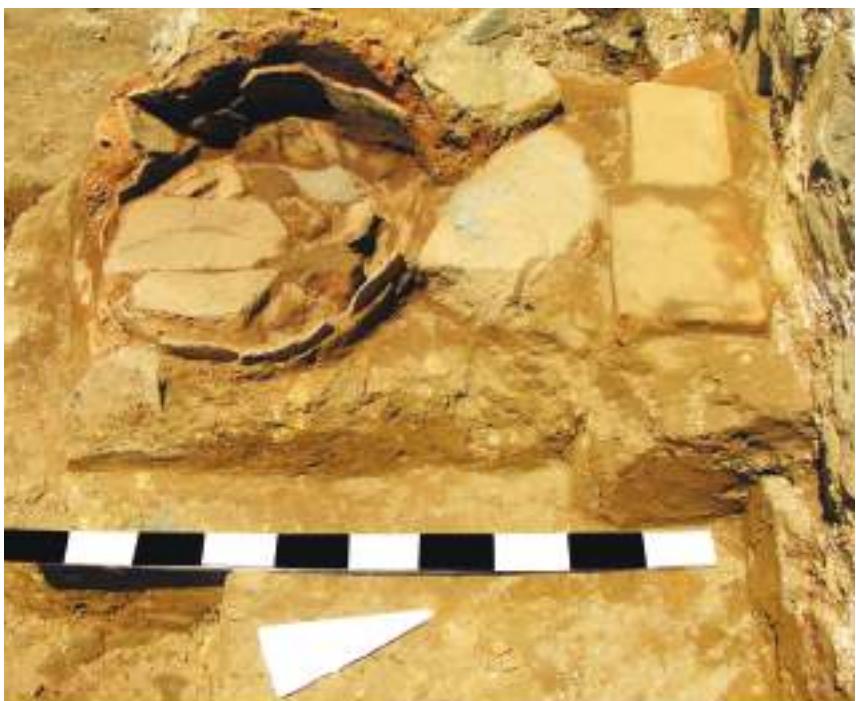

1

2

VIII

1

2

IX

1

2

X

1

2

XI

1

2

XII

1

2

3

XIII

1

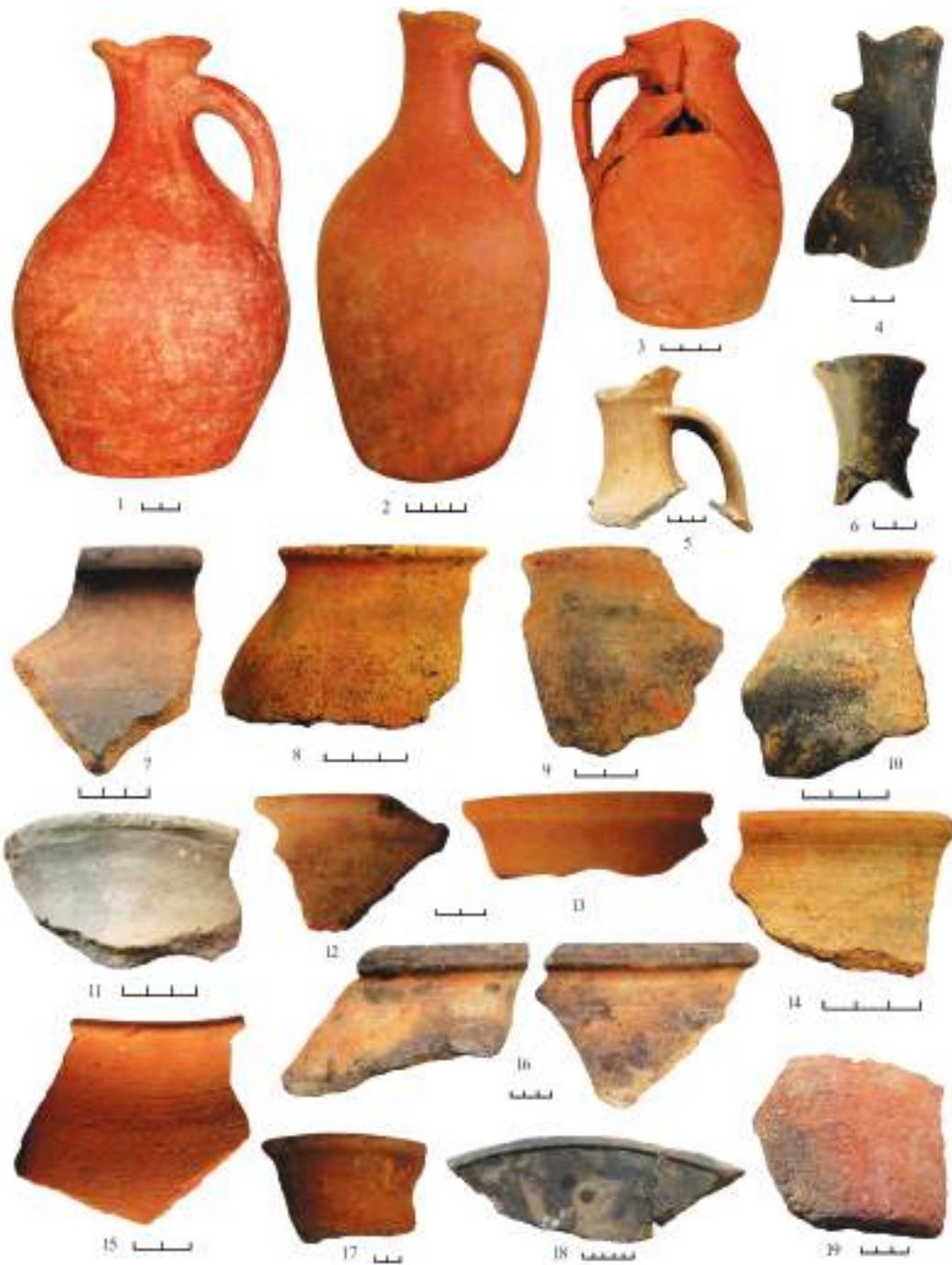

2

XIV

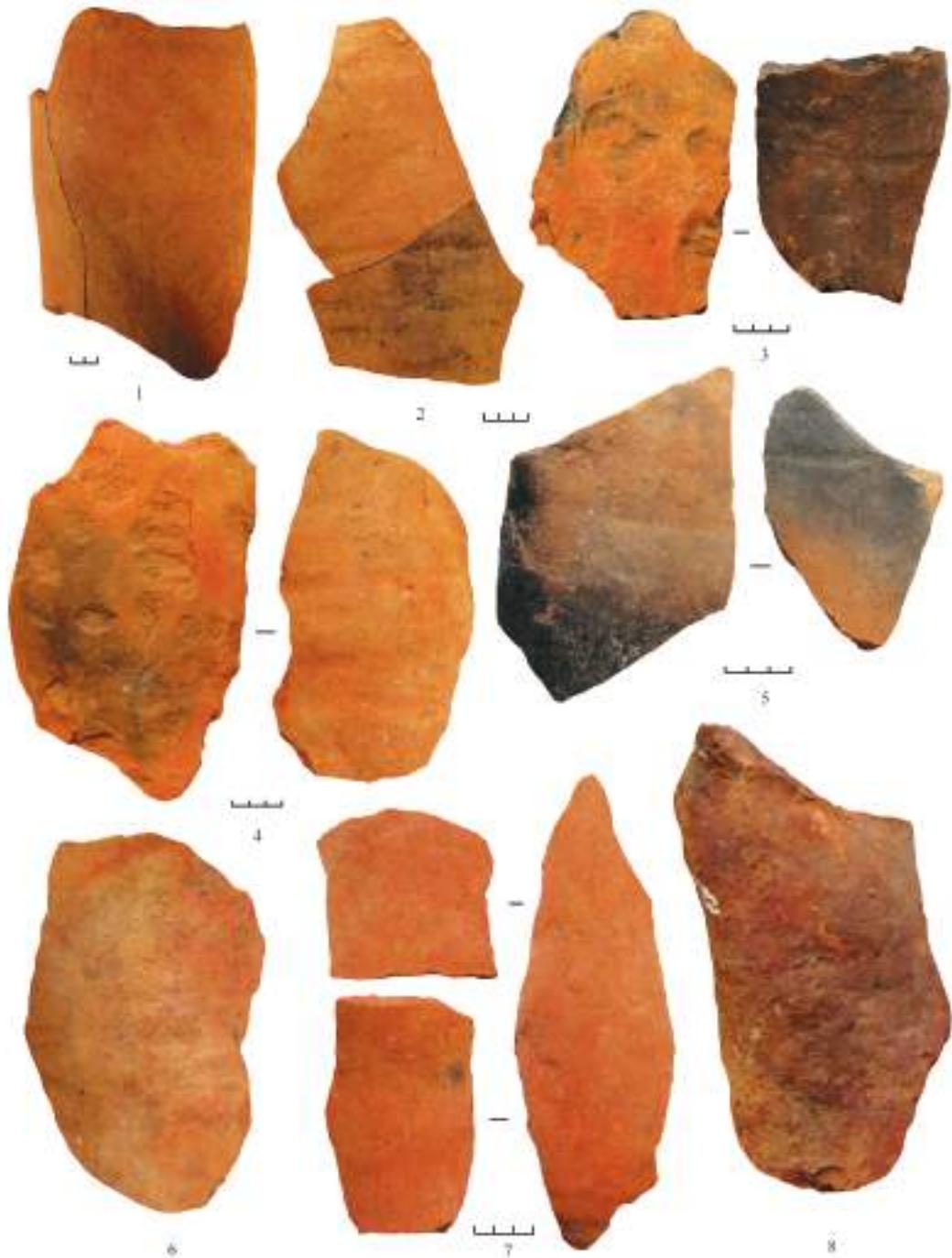
XV

XVI

XVII

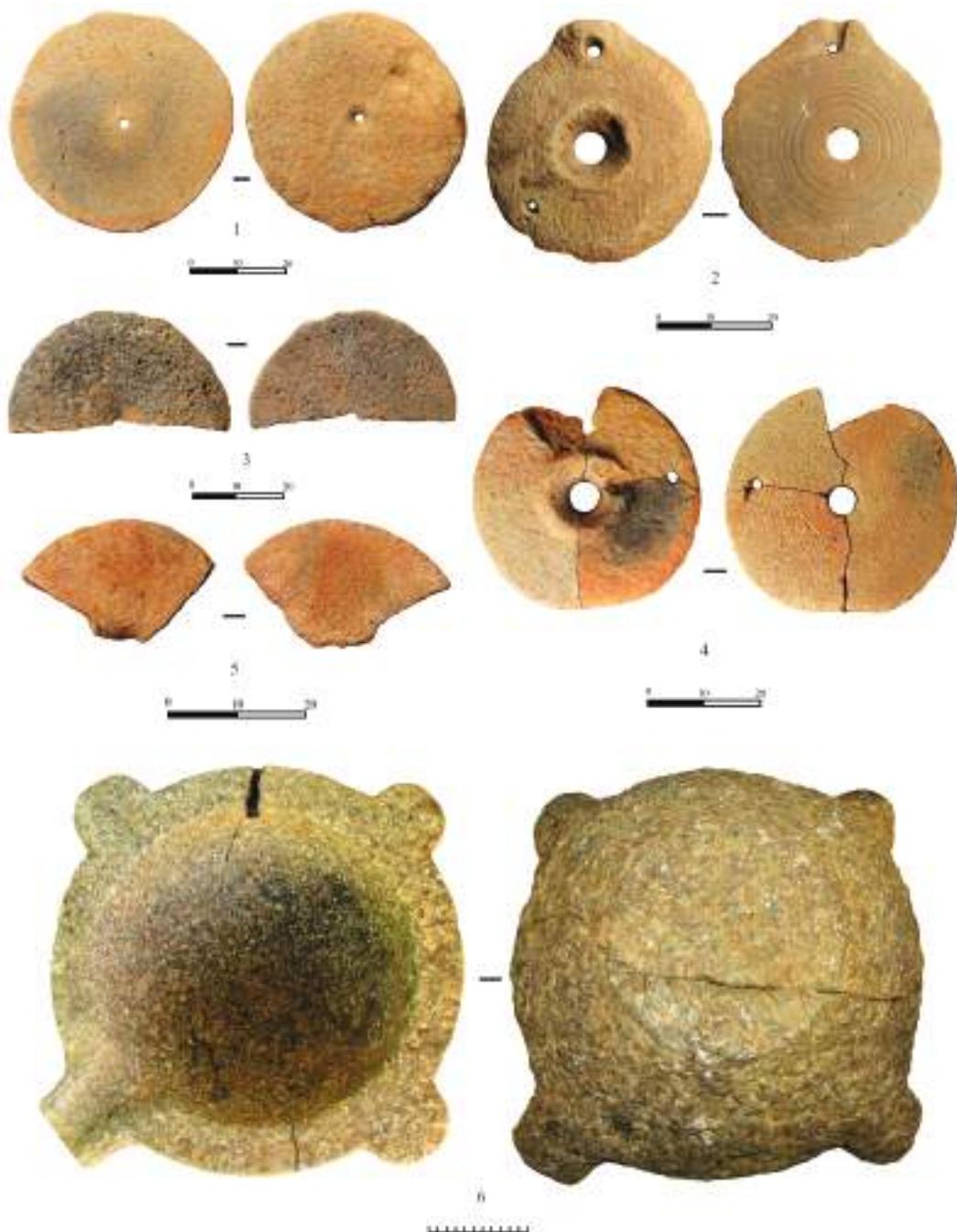
XVIII

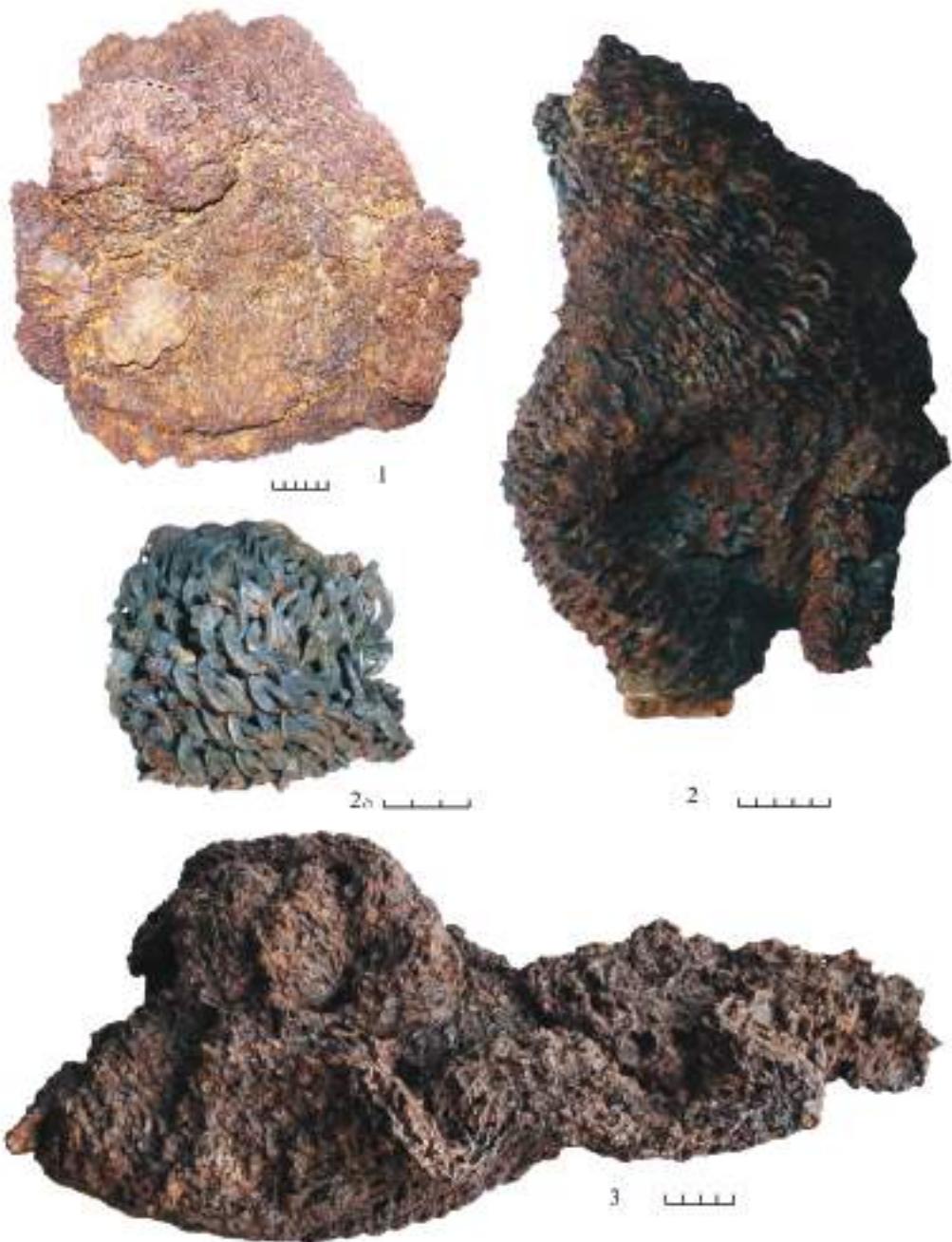
XIX

XX

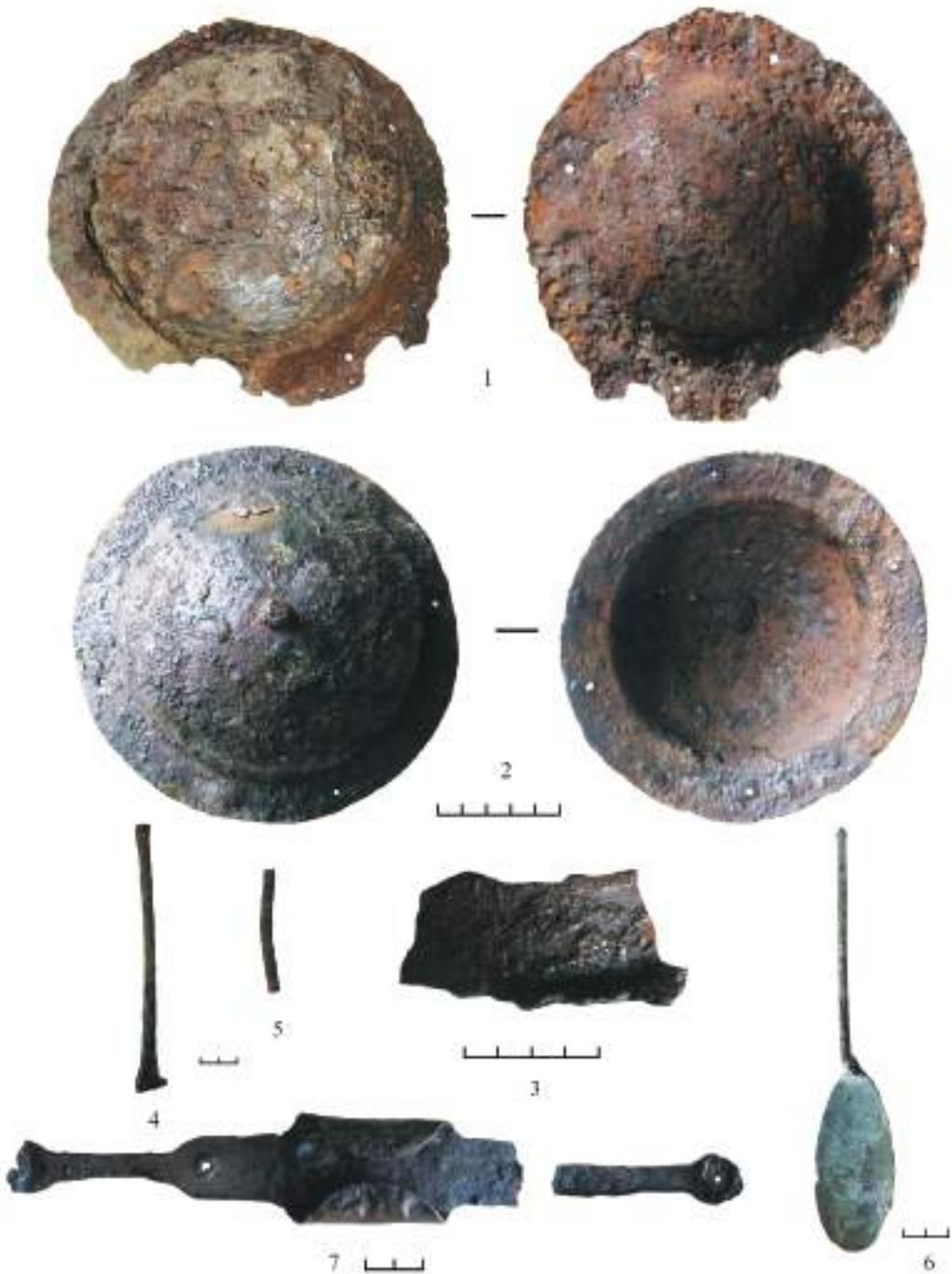
XXI

XXII

XXIII

XXIV

XXV

XXVI

XXVII

2

3

4

5

7

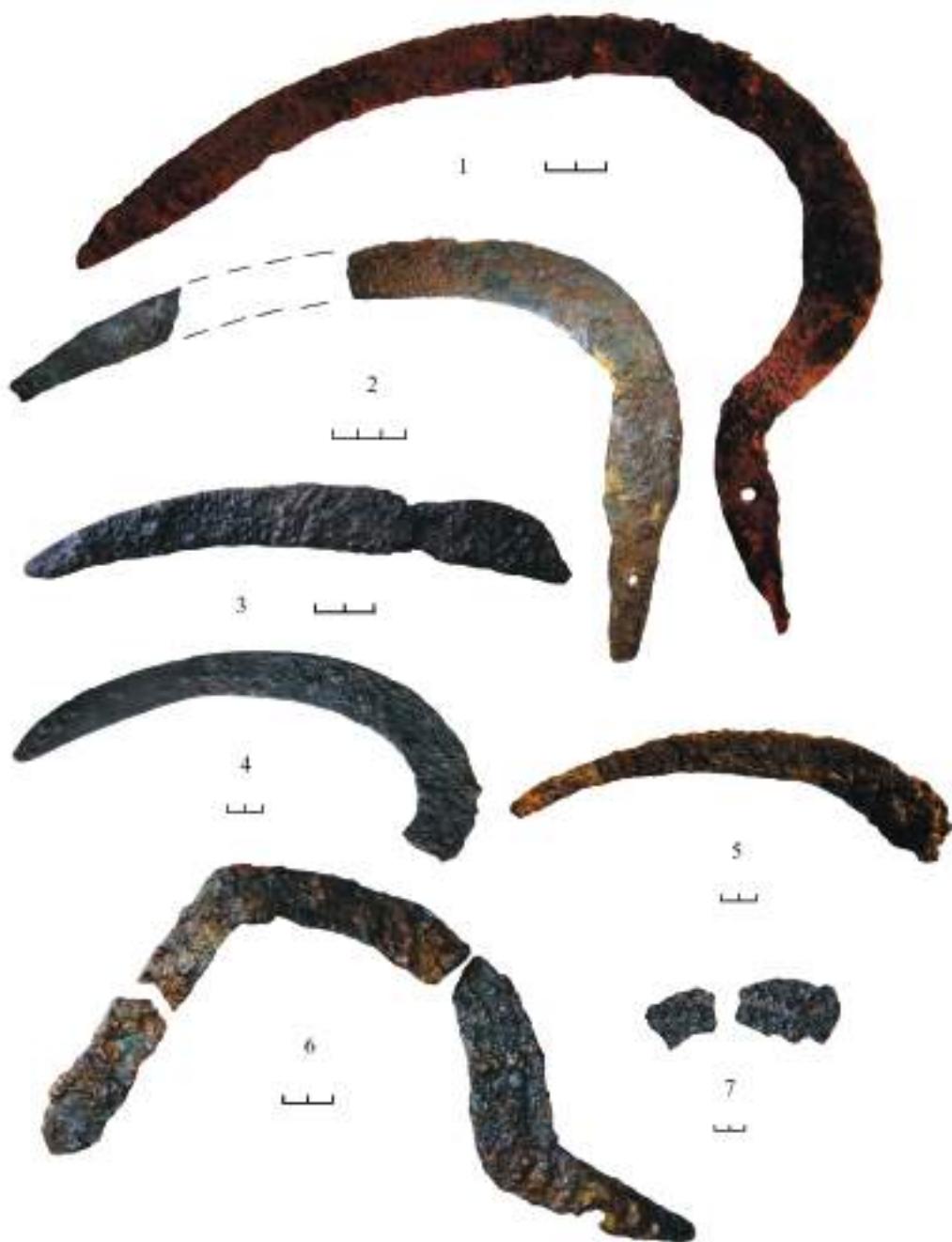

9

10

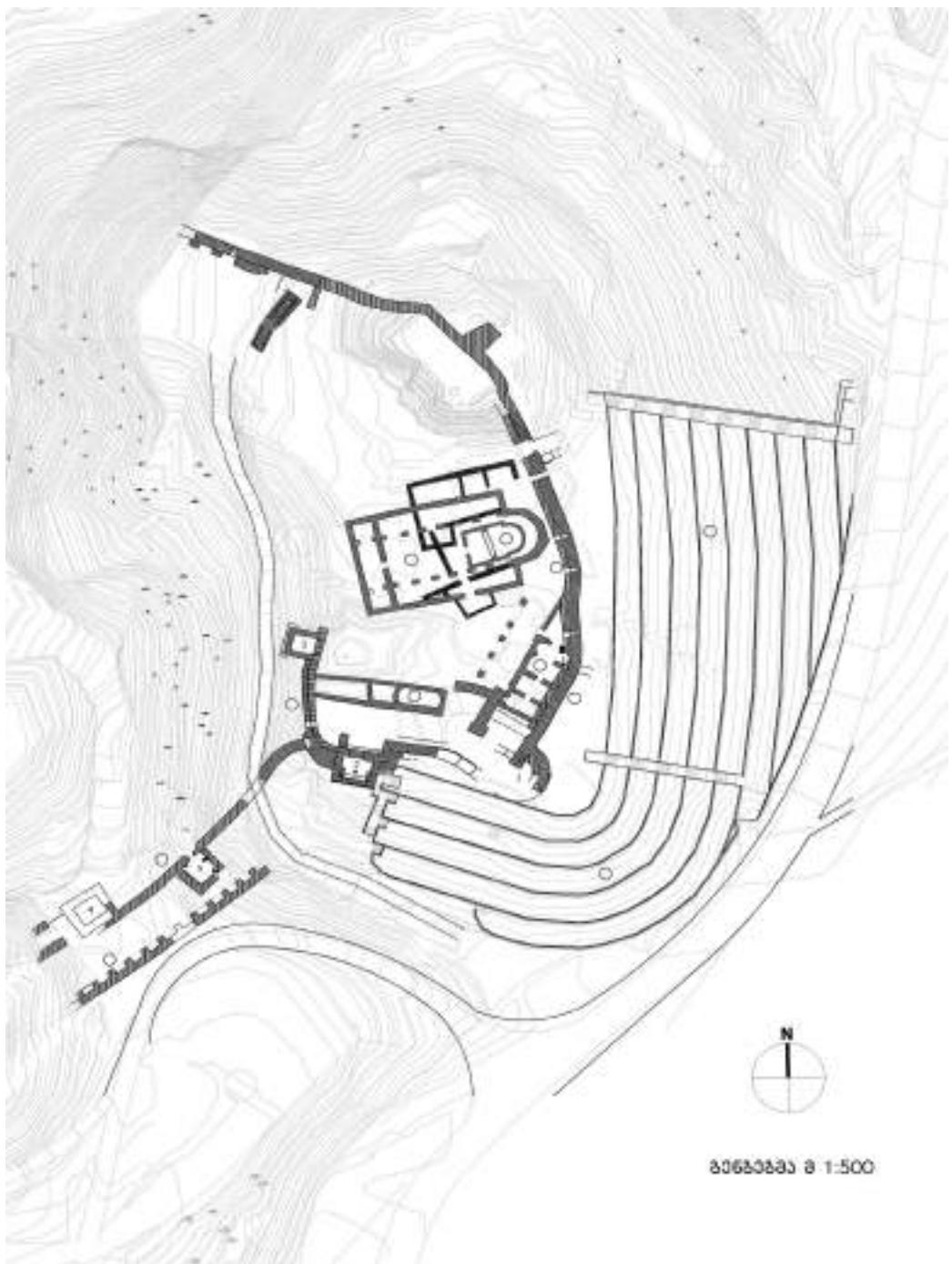
XXVIII

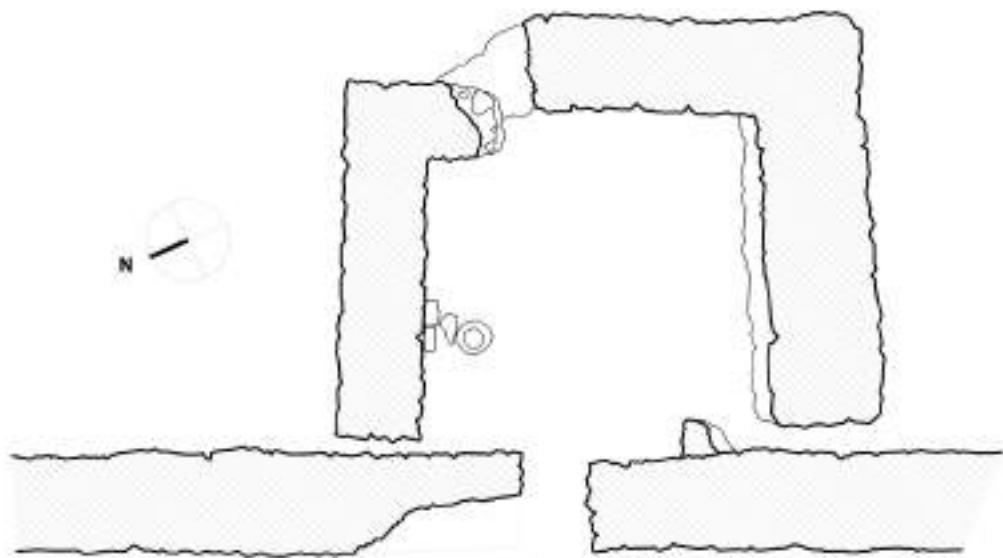
XXIX

XXX

XXXI

1

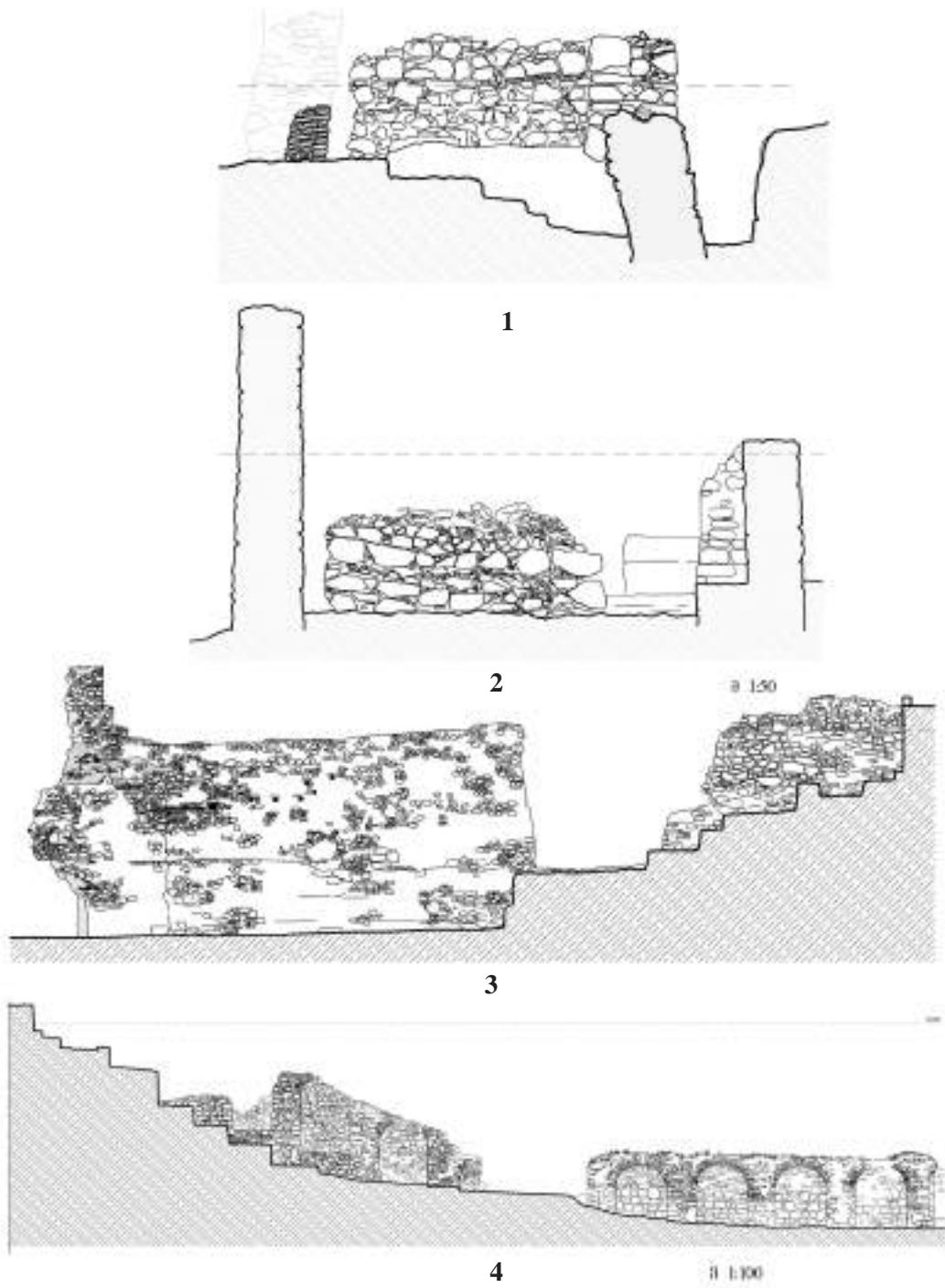
50x50 8 1:50

2

50x50 8 1:50

XXXII

სარჩევი

თ ა ვ ი I ციხისძირის შესწავლის ისტორია	3
თ ა ვ ი II მეზუთე კოშკის გათხრები	9
თ ა ვ ი III კოშკის არქეოლოგიური მასალა	13
§ 1. კერამიკა	13
§ 2. ლითონის ნივთები	17
§ 3. მონეტები	31
§ 4. ქვის ნივთები	33
თ ა ვ ი IV ციხისძირის ისტორიის ზოგიერთი პრობლემა.....	36
§ 1. პეტრა-ციხისძირის იგივეობის საკითხისათვის	36
§ 2. პეტრა-ციხისძირის ნავსადგურის საკითხისათვის.....	47
§ 3. ორმაგი კედლების საკითხისათვის	51
გამოყენებული ლიტერატურა	56
ილუსტრაციების აღწერა	64
Archaeological Excavations in Petra-Tsikhisdziri	67
Description of plates	85
ტაბულები	87

ISBN 978-9941-9738-5-7

A standard linear barcode representing the ISBN number 978-9941-9738-5-7.